

п е т р о п а н ч

п р а в о
н а с м е р т ь

р о м а н

л я г а в и й *

У хаті було темно. Гасові лямпи давно вийшли із вжитку, а маленький каганець ледь освітлював понівечені ревматизмом пальці та сухе Харитине обличчя, схилене над шитвом.

— Перестань бринькати. Краще б послухав, що батько говорить.

Ілько повернув голову, зневажливо скривив губи і знову забринькав на балалайці:

Я на бочці сижу —
Ходить збоку качка.
Мій муж більшовик,
А я гайдамачка..

— Краще б у книжку заглянув.

— А раньше! От у Митька Куцого є книжка — про розбійника Чуркіна, ото книжка!

Харита звела на сина стомлені очі.

— Він таки доведе тебе до ума?

— А вам що?

Гордій Байда повів на сина білками і той знітився.

— А чого ж вони в'яжуть з своїми книжками? Он Маруська дочиталась, що вже дьогтем ворота вимазали. Тепер уже мовчить, а то — „що таке сплоатація, знаєш?“ Думає тільки вона знає. Політичеська яка стала. А ми й без політики укоцали німця. У Гараська тепер хіба ж такий годинник — на п'ятнадцять камнів!

Гордій Байда смоктав пигарку. Від Ількових слів він одкрив рот і зашмалений недокурок із газетного паперу повис униз головою на нижній губі.

— Кого?

* Далі. Початок див. „Червоний Шлях“ № 4 за ц. р.

— Німця!

Байда притишив голос.

— Якого німця? Не базікай!

— Не вірите? Спитайте в Гараська. Того, що з варті щез
Аж у шурфові опинився.

Полювання на німецьких окупантів по всій Україні було в той час явище поширене. Трупні знаходили в полі, на вулиці на стійках і навіть в квартирах. На Калинівській рудні останній випадок трапився тиждень тому. Поставлений на варту у динамітного склепу солдат на ранок зник безслідно. Винних звичайно не знайшли і спокутували за це двоє випадкових шахтарів, що вранці на тому місці зупинилися запалити цигарку. Гордій Байда тепер догадувався, хто приклав рук до цієї ризиковитої справи: Семен Сухий якось натякнув, що добули одну рушницю, і тому на Ількове вимріяне зухвальство він тільки посміхнувся.

— Ой, глядіть, хлопці. Кому змелеться, а вам скрутиться, як будете отак базікати.

Збентежений Ілько змовк і знову забринькав на балайці.

— А мені ото хоч і другої вони віри, а шкода.— Харита заморгала віями.

— Всеєдно колись доведеться їх бити. Думаєш, сюди нашого брата, пролетаря прислали? а як же! Щоб на революцію захворів. Це все: о-о!

І для ілюстрації Байда стиснув кулак.

— Як не буржуй, так куркуль. Ану, замовкни, Ільку!

В хаті запала тиша. Тільти в кутку шкрябала миша, але Гордій Байда своїм гострим слухом знову спіймав скрадливі кроки по-під стінкою, в якій було віконце. Ці кошачі кроки він чув майже щовечора. Двічі вже пробував застукати цього таємного гостя. Але кожного разу, доки він встигав оббігти землянку, там уже нікого не було. Один раз, правда, він біля причілку зіткнувся з темною постаттю і вже простяг руки, щоб схопити, але це був Митька Куций, що перед тим, як зайти до Ілька, чистив об ріг призьби заболочені чоботи.

Таке настриливе підглядання починало дратувати Байду. Сидячи в себе в хаті, він щохвилини почував на собі чийсь гострий погляд, що проходить навіть глиняну стінку. Сьогодні він вирішив перехитрити верткого чоловічка і, підморгнувши Ількові, хукнув на каганець. Трохи почекавши, вони навшпиньках вийшли в сіни. Щоб сінешні двері не рипіли, Байда ще вдень помастив іржаві завіски салом, але Ілько зачепив цеберку і вона загреміла по долівці. Як хутко потім вони не оббігли з обох причілків землянки, але вже нікого біля вікна не застали. Навіть близько жодної душі не знайшли.

Гордій Байда роздратувався і поклав, хочби довелось витратити ніч, але спіймати цього таємного візитора. До Ілька сказав:

— Іди спати.

Сам він вийшов на вулицю й попростував через майдан на край виселка до Гриця Духоти. В призначений час він ходив на збойку просидів там, як дурень, цілу годину й нікого не дочекався.

— Що вони глузують з мене чи що?

У комендатурі світилися усі вікна. Повз вікон ходила якась постать і своєю тінню стирала жовті плями на землі. Сьогодні по шахті пішла поголоска, що ніби на станції з німецьких офіцерів солдати уже зрізають наплечники. Ті солдати, що були на рудні, теж ходили, мов кури зігнані з сідла, навіть почали посміхатися до робітників і запобігливо уступатися з дороги.

— Невже революція і в них почалась? — питав себе Байда.

Не маючи тепер такої інформації, яка була у в'язниці, Гордій Байда переживав почуття подібне до глухоти, і це його дратувало. Він навіть носом чув, що повітря отруєне за сім місяців, починало ніби освіжатися. Гриць напевно мав якінебудь відомості і Байда досить енергійно постукав у двері. Вікно, що було поруч з дверима, одразу блимнуло й подивилося на гостя вже вороними шибками. Густе бубоніння голосів теж стихло, немов перед носом у нього зачинили двері оббиті маткою. Він підійшов до вікна і вже тихше подзьобав пальцем. Рука одхилила запиало і жовта пляма прилипла до шибки.

— Грицю, це я.

— Ти сам?

Байда згадав про таємного відвідувача й насторожено озирнувся.

— Сам.

Запиало знову впало на вікно і по павзі прочинилися двері.

— Заходь. — Він прошепотів це ледь чути і Гордій Байда від цього пройнявся таємничим настроєм.

В маленькій повній цигаркового диму кімнаті каганець стояв під стільцем, а довкола кривого столу у присмерку сиділи: Максим Мостовий, Семен Сухий, Гнат Убогий, десятник із восьмого номера, його звали Омел'яном, Маруся і один із села Платонівки. Гордій Байда змішався і, заставивши собою двері, далше не рухався.

— Ти лягавого за собою не привів?

— Оглядався, так не видно було. А до мене мало не що вчора лазить, чортяка.

— Сідай. — Максим Мостовий, запустивши чорненьку борідку, схожий був на сільського вчителя. На блідому обличчі блискали розумні великі очі, під поглядом яких кожен відчував свою неспроможність, і улокорено ніяковів. — Будемо продовжувати! Страйки, що провалюються на другий день, у робітників підривають віру в свою силу, а власникам дають

можливість з ними не рахуватись і виловлювати ватажків робітничого руху.

— Тепер ми підготували весь Донбас. Боротися з таким рішучим виявленням волі мас можна буде тільки зброєю. Німці охоплені першим подумом революції, в боротьбу вмишуватись, можливо, не будуть. Варта, порівнюючи, не така страшна, але на випадок можливих ексцесів, всетаки нам необхідно на кожній рудні, закласти свій, хоч невеличкий, загін самоохорони.

— А зброя?

— Скільки ми маємо в Калинівці?

Семен Сухий почухав брову, глянув на стелю і відповів:

— Чепуху — п'ять рушниць і чотири револьвери.

— Я пропоную, дозволь мені, — висунув вперед голову Гриць Духота, — я пропоную виготовити в майстернях десятиків два штрикачок, як у дев'ятьсот п'ятому році зробили на Віровській рудні. Дістали залізних прутів, загострили і вийшли справжні піки.

— У нас можна буде зробити?

Гриць Духота здивовано звів брови.

— Я берусь зробити в своїй майстерні.

— А правда, що ніби завтра чи що, збираються німці виїздити з Калинівки?

Максим Мостовий глянув довкола себе й відповів:

— Маємо відомості, але не певні.

На Гордія Байду все це справило вражіння якогось урочистого засідання. Він сидів, з руками на колінах і не спускав очей з Максима Мостового, якого кожне слово походило на команду.

— А мені можна? — відкашлявшись, спитав він нарешті. — Раз німці вже в ростроєних чувствах, так я гадаю, у них не трудно буде відчепити трохи зброї.

— Як саме?

— Напевно ж вони вночі будуть виїздити. Ну, засісти їх хоч би за лісним складом і відчепити одного воза. Кому охота буде відбиватися, раз уже він додому йде.

Внесену Гордієм Байдою пропозицію зустріли дружнім гомоном. Сподобалася вона всім, крім Максима Мостового.

— Революція в Німеччині факт достовірний, але чисто німецькі частини, надіслані до нас, складаються переважно з тих, що будуть душити цю революцію. Надіятися на їх розклад, як це вже відчувається в австро-угорських частинах, не доводиться. З тою кількістю зброї, що ми маємо, поразка буде неминуча. От чому я категорично не погоджуюсь із пропозицією товариша Байди.

Решта товаришів наполягала на своєму:

— Тікатимуть од першого ж пострілу та ще як штрикачок зробити, можна хоч на полк іти.

Максим Мостовий остався при своїй думці і знову повернувся до організації самоохорони. Після короткого обміну думок усі зійшлися на тому, щоб на чолі цієї справи став Гордій Байда. Йому така пропозиція припала до серця.

— Раз хочуть задушити революцію, так треба обороняти,— проговорив він, повторюючи Климови слова.— Тільки німців я так не випустю. Грицю, так ти зробиш штрикачок?

Останнім стояло питання про допомогу родинам червоногвардійців. Її робили під виглядом допомоги салдаткам і Маруся, червоніючи, склала про це цілий відчит. На цьому нарада скінчилась.

— А тепер, товариші, розходьтєся поодинці.— Потім Мостовий звернувся до Байди: зачекай на мене, побалакаємо, тільки не тут, повертай у поле, а я зараз вийду.

Гордій Байда, відійшовши трохи, став під акацію. Його опанувало почуття людини, що спустилася на нетривкий лід, і не зовсім ясно бачить протилежний берег. В спину дме молодий весняний вітер, а ноги від страху не можуть знятись над слизьким льодом і людина почуває, ніби їй замість жил заправлена дротяний каркас. Проте, відповідальність, яку на нього покладав запільний комітет, надавала околицьному світу нового змісту. Себе Байда теж відчував зараз ніби новою людиною. По-під парканом крадучись, наблизився Максим Мостовий. Байда відділився від акації й пішов поруч з ним. Нагло в нічний тиші за їх спиною хруснула суха гілка. Вони озирнулися і проти світла вікон комендатури ясно побачили контур якоїсь людини, що злякано припала до акації, під якою щойно стояв Байда.

— Лягавий,—прошепотів Максим Мостовий.—Засипались... Голос його був схильований. І тут провалить, сволоч!

У Байди війнуло холодом поза спиною.

— А може...

— Лягавий, вислідили. Треба прибрати, провалить і цю квартиру.— Він говорив біля самого вуха й Байда, щоб краще його чути, нахилив до нього голову.

— Иди й балакай, а я засяду.

— Та я одним кулаком його.

— Тихше. Є в тебе хустка: заткнеш у рот.

Сам Мостовий скинув з себе піджак і ліг тут же в рівчак. Гордій Байда підвищив голос і, ніби щось допитуючись, почовгав далі. Проти темного неба їхній маневр не можна було бачити, тоді як у протилежний бік усі речі вимальовувалися чіткими контурами з золотим бережком.

Таємнича тінь, зачувши попереду кроки, відділилася від акації, перебігла до похиленого стояна коло воріт, потім по-під парканом, скрадаючись в темряві, почала назирці посуватися за Байдою. Максим Мостовий вискочив із рівчака, коли тінь проминула його, і одним плижком накинув невідомо-

мому піджак на голову. Для невідомого це було так несподівано, що він не встиг навіть крикнути. Гордій Байда, здавивши його за горло, запхав чіп із своєї хустки. Ремінцем від штанів Мостовий за спиною зв'язав руки.

— Бери його за ноги.

— І куди?

— В шурф, гада!

Чуючи його наказ, чоловічок у хромових чоботіх і сукняному піджаку упав на землю і зав'юнився, як черв'як насажений на гачок. Байда схопив його на оберемок, потім затиснув під паху і тюпцем, мов вовк з ягням, пострибав на пустир.

У бур'янах за виселком із рота невідомого, що бився об кульшу у Байди, напевно випала затичка і він раптом голосно закричав. Піджачок Мостового все ще закривав йому голову. Байда стетерілий від несподіванки брязнув ним об землю і зверху по голові вдарив кулаком. Мостовий знову стиснув йому горло своїми довгими пальцями.

— Пошукай затички!

Гадаючи, що вона під піджаком, Гордій Байда здер його з голови. На все обличчя, спотворене передсмертними корчами з'яяв широко відкритий рот з вишкіреними зубами. Задихаючись без повітря, невідомий підкидався, бив ногами об землю і, мов уж з розчавленою головою, в'юнився під руками Мостового.

Крик із степу мабуть долетів до комендатури, бо звідти засюрчав тривожний сюрчок. Не знайшовши затички, Гордій Байда підігнаний сюрчком, заткнув йому рот своїм кулаком. Знесилене тіло, хруснувши сухим бадиллям, востаннє здригнулось і витяглося по землі.

— Тікаймо!

Гордій Байда ще раз заніс над прибитою до землі головою свій важкий кулак і зупинився вражений, мов громом. Нерухоме вже обличчя видалось йому раптом знайоме.

Із виселка чулися вже чиїсь поспішні кроки.

— Тікай!

Мостовий штовхнув його до виселка, а сам, схопивши піджак, побіг далі в поле і розтанув у темряві осінньої ночі.

Д О Д О М У

Вчинивши несподівано перше вбивство, Гордій Байда охоплений страхом перед відповідальністю і мучений совістю, до самого ранку не стулив очей. Всю ніч він переборював у собі нестерпуче бажання вернутися до своєї жертви і ще раз зазирнути у її спотворене корчами обличчя, що видалось ніби знайомим. Тепер воно стояло весь час перед його очима і своїми докорами кидало то в жар, то в холод. Він уже

боявся, що Мостовий помилився, що задушили вони ні в чому неповинну людину, яка тепер ніколи не дасть йому спокою. Бажаючи хоч чимнебудь виправдатися перед своїм суворим сумлінням, Байда починав у всьому винити Максима Мостового, що видавався йому вже мало не дияволом, який опанував, заповонив, підкорив його цілком. В той же час він з жахом думав про те, що вбивство навіки зв'язало їх обох міцним ланцюгом, якого ніхто вже не зможе розрубати.

Лякаючись самотності, ледве дочекавшись світанку, Байда з прихованою надією розбудив Ілька.

— Ти вчора бачив своїх хлопців?

Потривожений раніше часу сонний Ілько незадоволено лупав очима і довго не міг зрозуміти.

— Ну, Гараська, Митька Куцого бачив?

— Ну, то що?

ЗдENERВований Гордій Байда не міг уже володіти собою і підвищив голос.

— Я тебе питаю — бачив?

З хатини визирнула злякана Харита.

— Я сама, я сама. Вставай, синку!

— Ну, бачив! — обізвався Ілько.

— Коли?

— Гараська в шахті бачив.

— А другого?

— Ну, чого ти в'їдаєшся в хлопця? Ну, забіг до нього увечері на хвилинку Митько Куций, так хіба вже йому не можна й з товаришами водитися?

— Про це тебе, дурню, й питаю! Потрібний був! А ти догладай там горшків. Коли він забігав?

Ілько вже зовсім розбуркався і, почувши інтерес до його приятелів, сів на своїй постелі.

— Як тільки я в хату повернувся, і він прийшов. Коли б трохи раніше, утрюх би напевно спіймали отого шпига.

Митько Куций, як казав Ілько, був щось дуже мало і жалкував, що не застав його дома.

— Я йому сказав, що ви пішли мабуть до Духоти, так він і побіг за вами.

У Байди враз упав голос. Тепер уже не було сумніву, що на нього в останню хвилину дивилося спотворене жахом обличчя Митька Куцого. Все ще непевний, що вони задушили лягавого і щоб на всякий випадок відвести від себе сліди, Байда уже надумав маневр.

— І мені він потрібний. Зайдеш йому скажеш.

Про це Ілька не треба було просити. Хутко перехопивши рідкого кулешику, він, щоб мати ще час поготорити з приятелем, побіг, не чекаючи навіть на гудок. Гордій Байда цього тільки й хотів. Перед тим, як покинути хату, він мусив знати, на яку ступити, щоб не зтягти на себе підозру.

Те, що він вранці посилав до Митька Куцого сина, буде тепер, коли що, його першим козирем. Ілько ж принесе йому і всі чутки, якщо труп уже знайшла варта. — „Та кому в голову прийде, щоб я завівся з хлопцем! Це ж не з п'яних очей“, — розраджував себе Байда. І тут же він згадав про свою загублену біля убитого хустку. Це була та ниточка, якої він більш за все боявся. Волосся на голові здибилось і вся кров враз ніби зупинилась у жилах. Зденервований вкрай, він уже борсався, як муха в павутинні. Не надумавши втекти зразу, тепер змоги було ще менше, проте почав хутко збиратись. У вікно заглядав уже сірий ранок і на шибки сідали білі сніжинки. Падав перший сніг. Гордій Байда визирнув надвір. Сніг уже припорошив землю і біленькими шапочками сидів на коляках. Байда подумав, що сніг напевно присипав уже його хустку і знову завагався з своїми зборами, не признаючись собі, що чекає на Ілька.

Ілько повернувся блідий і захеканий. Хвилюючись і погрожуючи, він розповів, що Митька Куцого задушила варта. Робітники зняли вже такий гвалт, що варта й не показується.

— Ми їм цього не подаруємо!

Але для Гордія Байди не все ще було розв'язане. Сумніви про помилку не переставали турбувати його совість.

— Завіщо ж його задушили? Що там подекують?

Це питання для Ілька було цілком ясне.

— Довідалися, мабуть, що він анархіст, а дурні, такі, як Гнат Убогий, кажуть, що він шпигом був.

— Куций у варті служив. Це хто каже?

— Убогий каже. Через це, каже його, й варта, не трогала хоч і від червоних повернувся. Посміла б та варта тронутися нас.

Гордій Байда довго з очима на лобі дивився мовчки на Ілька, потім з полегшенням зідхнув і кинув на лаву шапку, яку вже зібрався було надівати.

— Так он хто був твій Митько? Ну, такого падлюку не шкода. Зовсім не шкода. Шпиг, значить. Своїх продавав? Туди йому й дорога.

Збентежений Ілько витріщив очі.

— Щоб Митько Куций?..

— Тому ми й не могли нікого вловити під вікном. Ти тільки до нього, а він прикинеться Митьком Куцим і до тебе, як святий. Шкода, що не знав, я б йому живому язика вирвав.

Тепер Гордій Байда дихав на повні груди, він ніби вдруге народився на світ і згадав про денні турботи. Куций більше вже його не цікавив, треба було думати про те, з чого починати підготову до проводів німців. Заворушення серед робітників зараз було більше, ніж потрібно. Тепер охочих у засаду можна легко зібрати хоч і сотню людей, аби тільки остаточно довідатися про час виступу німецької команди.

Довідатися сам він ніде б не міг, але допоміг йому в цьому німецький телефоніст.

Остаточно переконавшись, що ніяких слідів щодо убивців Куцого варта не знайшла і дозволила вже батькам забрати труп додому, Гордій Байда вийшов і собі з хати. Під ногами ніжно хрускав перший сніг. За ніч він старанно опратав забруднену землю в білі простирадла. Далекі обрії зробилися ще дальшими, шахтні будівлі, надівши білі очіпки, поприсідали над водою, мов старі баби біля ополонки. Постаті шахтарів у засажених шахтарках повзали по снігу чорними комахами. Гордій Байда знав, що кожна така комаха ходила начинена динамітом, готовим вибухнути щохвилини. Можливо тому так поспішно німецький телефоніст знімав із стовпів телефонний дріт. Біла пара клубками виходила йому із рота. Оглянувшись назад, він побачив зацікавленого з його роботи Гордія Байду й запобігливо викрикнув:

— Es lebe Revolution! Хай живе!

— Виїздите?

Гордій Байда знав із німецької мови тільки слово „цурік“ і вирішив з ним добитися потрібних йому відомостей.

— Виістіте, — повторив салдат, як папуга.

— Куди виїздите?

— Куди виістіте. Nach Hause. То тома!

— Додому. Зараз чи що?

— Зараза? Ніхт зараза: Revolution in Deutschland.

Останньої фрази Гордій Байда не зрозумів, він тільки бачив, що при слові революція у солдата злякано ширилися очі.

— Так коли назад, значить, цурік? Сьогодні вночі, темно, цюрік? — і щоб більше була зрозуміла його мова заплющив очі і, мав сліпий, витяг уперед руки.

Солдат довго морщив лоба, нарешті прояснів.

— Яволь: темно, нітш, — і махнув рукою убік станції.

— Ну, їдьте до біса. А приїдете в свою Дохляндію...

— Deutschland.

— Я ж і кажу Дохлянд. Так і Вільгельма вашого, як ми Миколу, до стінки і пах, пах!

Німецький салдат від слів „Дейтшлянд“ і Вільгельм“ розплився у посмішку, але зрозумівши Байдину пораду, злякано закліпав сорочачими очима.

— — Wilhelm ist Kaiser.

— А що ж як кайзер. Унас був справжній цар, і того не злякались. А ще кричиш: лебен революція! — і він зневажливо махнув рукою.

Від шахти йшов Семен Сухий з перев'язаним оком.

— Чого ти витріщився? — Може думаєш вночі, — і він по-змовницькому підморгнув до Байди єдиним оком. — От з кого лягавих набирали. А скільки ще їх швендяє між нами.

— А я оце вийшов.

— Ти все таки краще посидь дома.

— Так сю ж ніч обов'язково виїдуть. — І він кивнув на німецького телефоніста, що хукав собі на пальці.

— Увечері просто приходь у стару лазню: усі вже знають. А за Куцого не турбуйся: чисто зробили. Варті остається тільки мовчати. — Семен Сухий знову по-змовницькому підморгнув до Байди і шепнув на вухо: — „Годин у десять“.

з а с і д к а

До десятої години вечора в стару лазню зійшлося чоловіка сорок. Щоб не привернути до себе будь-чєї уваги, в темній лазні навіть не палили цигарок. Всі відчували серйозність справи й говорили схвильованим шепотом. По голосу Гордій Байда вгадував, коли до лазні входив Гнат Убогий, Семен Сухий, Кіндрат конюх. Гриць Духота прийшов з десятником із восьмого номера, з Омеляном. З ними було ще декілака чоловіка, яких Байда по голосу не міг впізнати. У руках у них брязкало залізо.

— Штрикачки? — теж шепотом запитав Байда.

— Принесли, розбирайте!

Гирич запропонував за його власним винаходом імітувати торохкалом у порожній бочці кулемет.

Знаючи, що німецька команда буде виходити з осторогою і осилити просто п'ятьма рушницями та трьома револьверами частину озброєну кулеметом, буде неможливо, Гордій Байда ще дома надумав удатися до хитрощів. Щоб відвалки відчепити задні вози і не привернути особливої уваги, із засідки мав вийти один чоловік і, вдаючи п'яного, упасти перед задніми возами на дорогу. Голова валки, напевно, не зупиняючись, поїде далі, а хвіст, доки скинуть із шляху п'яного, примушений буде на деякий час відстати і тоді вже захопити його буде легко, можливо навіть і без пострілу.

— Без хитрощів нічого не вдіємо, — викладав Гордій Байда пошепки свої міркування.

— Придумано ловко, а хто тільки візьметься зробити це?

Тут же виявилось, що Гнатові Убогому навіть не треба було і вдавати п'яного. Збуджуючи в собі войовничий настрій, а може й передбачаючи для себе таку роль, він уже обдавав усіх смородом самогонки й цибулі. На пропозицію Гордія Байди Убогий пристав охоче. Він тільки лякався, що німці на місці ж захочуть його витверезити.

Коли вся наявна зброя була вже розібрана і тільки чекали на Ілька, що був Байдою посланий у розвідку до коменда-тури, Гриць Духота спитав:

— А на яку ж вони станцію їхатимуть?

— Як то на яку? На Мандриківку!

Від Калинівки найближча станція була Мандриківка, але тільки на чотири верстви далше була й друга станція — Оленівка, до якої вів добре накочений шлях. Із виселка до цих станцій вели різні дороги. Це питання стурбувало Гордія Байду. Відчуваючи на собі відповідальність за всю справу і знаючи, що Максим Мостовий категорично не погоджувався, він тепер вживав усіх заходів, щоб не провалитись на перших же кроках. Од хвилювання в нього захрипав голос і пальці, ловлячи вуси, злегка дриботіли.

— Я б пішов на Оленівку, а вони йдуть на Мандриківку.

— Звідкіля ти знаєш?

Гордій Байда базувався на тому, що йому махнув рукою німецький телефоніст у бік Мандриківки. Проте він цьому не надавав великого значення, і сам уже сказав:

— Треба гадати, на Оленівку таки підуть.

— Що в них коні отого горба не візьмуть? Звичайно ж на Мандриківку.

Думки поділилися. Більшість, правда, наполягала на Мандриківській дорозі. Але мали рацію й інші. Залишалося тільки поділити і без того малі сили на дві засідки. Головну засідку зробити все таки за лісним складом по дорозі на Мандриківку, про всякий випадок частину людей послати і на старі цегельні, по дорозі на Оленівку. Охочих задарма просидіти ніч під старими цегельнями було мало, тому Гордій Байда тоном командира визначив персонально десять чоловік, поставивши за старшого Гирича з його бочкою.

Тепер уже можна було рушати на місце, але Ілько все ще не з'являвся. Збиті докупи в темній хаті чоловіка сорок, простоявши години дві на ногах, починали нервувати.

— Може він там у коника грає?

— Знайшов на кого покластися — говорили по кутках, але так, щоб чув це і Гордій Байда.

Відсутність Ілька починала нервувати й його, проте ображений за сина Байда (погана поголка про Ілька дійшла й до його вуха) досить різко відповів:

— Значить, рано ще. А з хлопця гвардієць вийде незгірший за Клима.

У розпареній тілами темряві запанувала неловка мовчанка: Климове ім'я для всіх було переконливе.

— Хтось біжить.

— Ото він і біжить.

Ілько вскочив до лазні, шумно дихаючи. Засапаний голос, перетинаючись від хвилювання, дзвенів молодечим запалом.

— Запрягають!

Запитали всі разом:

— Багато?

— Шість возів і тачанок, здається, дві.

— На яку станцію?

— Ніхто не знає. Я з їхнім обозним балокав, чуть не заарештували. Що мені брати?

— Іди до Гирича, за розвідача будеш.

Щоб хоч трохи скидатися на армійця, Ілько озброївся замашнім прогоничом.

— Гляди мені не дреф! — погладив його по щоці батько і він відчув, як у батька дрижала рука.

Близько півночі по залишках розвіяного вітром снігу відлазні в різні кінці зачовгали обережні кроки. Обходячи комендатуру, в які уже стояли навстіж двері, Гирич з своїм десятком пішов повз крайні хати Собачівки. У спітнілих вікнах де-не-де ще блимали підсліпуваті каганці, а даліше панувала уже темна ніч. Ілько, здригуючись од холоду й хвилювання, весь час утягав голову в плечі і, доки дійшов старих цегельнь, відчув, як у нього від надмірної обережності заболіли в'язи.

Зруйновані шопи цегельні стояли обабіч дороги. Розмістивши людей, Гирич з бочкою, що мала імітувати кулемет, обрав собі позицію під крайньою шопою. Ілько мав виглядати валку на дорозі. Він тепер бігав взад і вперед, щоб зігрітись і позбутися неприємних дрижаків, від яких цокотіли зуби. У вухах дзвеніла тиша і він чув, як сполохано тукає об стінки його серце. На шахті так же ритмічно, як і серце, чохкав паровик. Нарешті із виселка долетів гуркіт кованих возів. Ошиновані колеса пронизливо завищали у наповнених снігом коліях. Німецька команда вирушила на станцію. Ілько, знаючи в Калинівці кожну ступню землі, намагався відгадати напрямок валки і тільки задаремно наставляв вуха: обидві дороги з виселку йшли спочатку майже поруч і тільки на виїзді розходилися вилкою.

Скавуління шин і цокання коліс наближалося шохвилини, а разом з тим зростало й хвилювання. В Ілька руки вже не попадали в кишеню. Щоб угнати себе в піт, він щодуху погнав назад до виселку, але вже на півдорозі ясно почув, що валка йшла просто на нього. Вражений Ілько зупинився, прислухався уважніше: валка йшла на Оленівку. Тепер ним опанувала вже почуття мисливця, на якого йшов великий звір. Хижо озираючись, Ілько повний войовничою відваги кинувся назад.

Принесену ним звістку на цегельні зустріла могильна тиша. Він уже подумав що всі розбіглися, як з темряви почувся притишений голос Гирича:

— Чуємо. Лягай у ривчак.

Відчуваючи, як волосся піднімає шапку, Ілько пробіг повз шопу і впав за купу цегли. Поруч, ніби коло забуреного вагончика, хтось голосно сопів у ривчак. Не більше як за три

хвилини з дороги почулись розмірені удари об мерзлу землю кованих підшов, порскання коней, і приглушені голоси. Ілько визирнув із-за купи і на сірому тлі побачив попереду валки солдатів. Вони йшли розстрільною і в руках тримали рушниці наготові. З рушницями в руках ішли салдати і по узбіччю дороги майже перед самим його носом. У голові валки їхав, м'яко воркочучи, фаєтон, а в хвості — тачанка. Коли тачанка порівнялася з ним, Ілько побачив чорну постать салдата, що насторожно сидів біля кулемета.

Тільки зараз Ілько ясно усвідомив, що вони мають збити і наскільки це страшніше, ніж він собі уявляв. Особливо гнітила його темрява, в якій до нього міг підкрастися ворог і прибити багнетом до землі. Від напруги Ількові очі мало не вискакували з орбіт. І раптом він відчув, як очима зустрівся з другими і вони владно прикували його до себе. Од страху бути викритим у Ілька отерпли кінцівки. Шукаючи порятунку, він заплющився і відчув на повіках материни губи. Коли вони з батьком виходили з дому, мати мовчки взяла його голову в свої сухі руки, довго вдивлялась йому в вічі, ніби хотіла запам'ятати їх навіки, і мовчки почала їх цілувати. Ількові, що ніколи не вважав на материни сльози зробилося сумно; навіть батько прокашлявся і якимось невидразно пробубонів:

— Не псуй мені хлопця. Що це тобі на велику дорогу йдемо, чи що? Клям як збирався? Узяв рушницю й бувайте здорові. А тепер наша черга.

Мати крізь сльози поспробувала посміхнутись і цим ще більше ввігнала себе в тугу.

— Страшно.

— Кому судилося утонуті, того не повісять, — буркнув батько.

Тепер цей страх відчув Ілько і тінню припав до землі, аби тільки його не помітили. Він зараз хотів одного — щоб хутчіше поминула їхня валка, щоб він міг схопитись із холодної землі і щодуху погнати додому. Але, коли вже тачанка з кулеметом минала шопу, звідти нагло блиснув вогник і в темряві луснув постріл, як підпорка в забої. Такий же постріл блиснув над рівчаком, потім знову з-під шопи. Потім гулко загомоніло щось схоже на кулемет, але ще голосніше забубонів кулемет із тачанки. Дальше все враз змішалось в одну купу і Ілько бачив тільки, як чорні постаті побігли від шопи, від рівчака, хтось владно кричав: „Halt!“ і валка зупинилась. Довкола забігали, важко гупаючи чобітьми, постаті з рушницями, хтось уже кричав, мабуть поранений, а з-під шопи все так же гулко торохкотіло в бочці торохкало Гирича. Потім Ілька ніби хтось підкинув: він зірвався на ноги і, затискуючи в руках прогонич, побіг просто всередину велки. Перед самим носом у нього пробіг з багнетом

німецький солдат і щось крикнув, але в цей час хтось штовхнув Ілька в бік і він, спіткнувшись, упав біля самого колеса. Над головою сокотів і плювався, ясно блимаючи, кулемет. Повз тупали ноги і чийсь м'яко, як чуні, наступили йому на руку, близько порскала коняка, і майже біля самої голови була об землю копитом. Нарешті він звівся на руки й карачки поповз понад колесом. Над головою все ще з сухим тріском рвалися постріли. Шукаючи обронений прогонич, Ілько намацав на землі щось довге й холодне, а коли нагнучся на багнет, догадався, що це була німецька рушниця. Він затиснув її в руках і хотів уже юркнути в рівчак, як над головою помітив кулеметну стрічку, що звисала з тачанки. Ілько, притиснувшись до колеса, смикнув стрічку вниз. На голову йому посипались порожні гільзи, а кулемет ніби враз вдавився галушкою і змовк. З тачанки над ним звісилась голова в круглій касці. Перелякавшись на смерть, Ілько заляк біля колеса і в туж мить відчувши в руках рушницю, як лопатою, штрикнув багнетом просто межіочі тому, що вже простяг над ним руку, і звиклий рачкувати з санкам, хутко перебіг дорогу, упав у рівчак і щодуху подався рівчаком назад до виселка.

Коли він звівся на ноги, темрява вже скрадала цегельню.

Почулося ще декілька пострілів, потім розмірено зацоко-тіли ковані вози і пронизливо завищали в глибоких коліях ошиновані колеса.

Валка віддалялася до станції.

Дрижучи від пережитого страху, Ілько з німецькою рушницею в руках побіг було по тій же дорозі, але подумав, що на зустріч може трапитися варта, і повернув на мандриківську дорогу, де за переїздом мав бути батько з рештою людей. Він не знав, що трапилось з рештою, хто ходив з ним на цегельню, але був певний, що врятувався тільки сам, і це видавалось йому за особливу відгвагу. На доказ цього була в руках німецька рушниця з широким багнетом, Ілько любовно обмацав її холодну ложу, клацнув затвором і пальцем дістав набій.

На півдорозі до виселка Ілько почув попереду тупіт ніг і ще не знаючи, хто б міг бігти, збочив із стежки й присів за терновий кущ. Скоро попереду він почув батьків голос. Ілько вискочив із-за куща і побіг назустріч.

— Що там трапилось?—запитав стривожений батько.

— Мабуть, усіх побили. Чуть і мене не закололи, як би не вбив кулеметника.

Шахтарі бігли черідкою і, тепер поодиноці надбігаючи, кільцем оточували Ілька. Він, опинившись враз у центрі уваги, захвилювався, а пережитий щойно страх знову поліз мураш-

ками по всьому тілу. До горла підступили сльози і Ілько навіть схлипнув.

— А що німці?

— Поїхали вже далше!

Його батько від перебіжки дихав важко, мов на гору брався кінь.

— Треба трохи почекати, а вас двоє підіть вперед, чи не зробили німці тепер на нас засідки?

Визначені двоє шахтарів крадучись попрямували до цегельні. Настрій у всіх був пригнічений і тому йшли хоч і вкупі, але мовчки. Ілько розумів, що більше за всіх з цієї невдачі гризся його батько. Він шумно сопів носом і декілька раз зривався говорити сам з собою.

— А тебе ніде не ранило?

Ілько почув на своєму плечі гарячу батькову руку.

— Мабуть, ні, тату.

— Маладчина, а я старий дурень. Своїєї голови не мав на плечах. На Мандрівку, на Мандрівку, от вам і Мандриківка! Ану, й ти піди, Ільку, вперед. Чого вони там мовчать?

Ількові самому довго бігти не довелося, бо скоро від цегельні долетів подвійний свист, як умовлялися і всі прискорили кроки. На дорозі їх зустріли послані вперед.

— Знайшли когонебудь?

Але вони тільки знизили плечима.

— Мабуть, усі розбіглися!

— Ану, тихо,—зупинився Гордій Байда, порівнявшись з першою шопою.

Попід стріхами свистів вітер, десь на селі чути було валували собаки, а поруч стогнав телефонний стовп. Проте, гострий слух старого вибійника його не обманював.

— Стогне хтось.

— Дроти стогнуть.

— Якщо тобі наступив ведмідь на вухо, так мовчи. Семєне, Гирич!

Тепер стогін почули всі. Він виходив із-під стінки шопи. Гордій Байда ступив на голос.

— Кіндрате, це ти?

— А я, Гордію. Ого як вас багато. Допоможіть устати.

Під стінкою лежав конюх із шахти—Сусідка, Кіндрат.

— Барбоси, ногу, здається прострелили.

— І тільки?

— Як тобі ніколи. Багнетом ще якийсь цурик руку, здається проколов і по голові, сукин син, так замашно приварив, що й досі гудуть джмелі. Там ще на тім боці хтось кректав. Може мій німець? Я в нього, цурика, викручую рушницю, а він коліном між ноги. Хай тобі чортяка, аж дух забило. Так його тоді своєю штрикачкою під дев'яте ребро. Гарних, Грицю, ти штрикачок наробив.

— Ти полеж, Кіндрате, а ми пошукаємо інших.

— Ось Мокриця—уже з рівчача вигукнув Ілько.—Я бачив, як він з німцем бився, просто за петельки.—Василю, чуєш? Ти що, мертвий уже? Кажі?

Підійшов Семен Сухий і приклав йому до грудей вухо.

— Дихає. Снігом його. Натирай, Ільку, і щоб дихання викликати!—Він почав розводити його руки й ноги. Василь Мокриця кліпнув очима.

— Ну, й цей житиме! Що й тобі, Василю, приварили?

Замість відповіді Василь Мокриця звівся на лікоть і пришелепувато помотав головою.

— Добре значить стукнули?

— А де Гирич був, Ільку?

— У тій крайній шопі.

— А німці?—все ще не розуміючи, хто біля нього, запитав Мокриця.

— Німці? Ви їх так нажохали, що вони тепер хіба аж у Берліні зупиняться. Вставай, коли можеш.

Гирича знайшли біля бочки, що в ній торохкалом він імітував кулет. Схилившись на бочку, Гирич zostався напевно в тій же позі, у якій його й проколів німецький багнет.

У темряві під шопою ніхто не помітив, як до них підійшов з шахтарською лямпочкою в руках Максим Мостовий. Він обійшов мовчки довкола Гирича, потім підніс лямпочку на рівень з головою Гордія Байди і Семена Сухого і із-за лямпочки на них подивилися з докором його розумні проникливі очі.

І Гордій Байда, і Семен Сухий винувато опустили голови.

розмова за преферансом

На дворі бралось на мороз, але в квартирі техніка Сивокоза було затишно: в грубі приємно жеврів огонь і від комена йшов на хату теплий дух. У кутку перед маленькими образами в позолочених ризах блимала лямпадка й вихляром кидала на стіни зелене світло. Проти груби на стінці висіли збільшені з фотографічних знімків портрети молодого штейгера, яким був колись Сивокіз, і Марії Івановни, його дружини, з розпущеним по голих плечах волоссям, схожим на приставлений до голови околот соломи. Під портретами симетрично красувалися за шклом червоні квіти із фольги. Коли на них падав відблиск із груби, здавалося, що на стінці спалахував вогонь. Живі квіти—терпкі калачики, вутлі фуксії, колючі столітники й гречичка в глиняних горщиках зеленим кущем стояли на драбинці перед розписаним памороззю вікном. Біля них на лисому килимкові з круто вигнутими поруччями стояла з подертою спинкою гойдалка. З неї щойно підвівся

Кіт-Котенко, начальник варті і гойдалка, ніби куняючи, продовжувала клювати носом. За ломберним столиком, розставленим серед кімнати, сиділи Сивокіз, Марія Іванівна й, схожий на верблюда, Пантелеймон Петрович у пенсне. Четвертим присів Кіт-Котенко.

— Вам здавати, Карпе Йвановичу, — запобігливо сказав Пантелеймон Петрович і підсунув до Кота-Котенка загваздану колоду карт. — Бажаю вам...

— Хоч на цьому фронті перемоги. — докінчив технік Сивокіз, розтягши гуси в ущипливу посмішку.

Кіт-Котенко наморщив твердого лоба й його густо напояжений йоржик на голові настобурчивсь, мов щотина в дикого кабана. Марія Іванівна крадькома, можливо, щоб пробажитися за чоловікову нетактовність, обдарувала його лукавим поглядом, але в Кота-Котенка настрої від цього не покращав. Зоставшись на рудні після відходу німецької команди з жменькою козаків, він одразу втратив спокій. Найближчі сили, які б могли дати йому збройну допомогу, були аж у Бахмуті, а де перебував карний загін, він і зовсім не знав, але добре знав, що шахтарі з кожним днем усе більше починають активуватися.

— Що ви там ворожите? карти вже перетасовані!

Кіт-Котенко все так продовжував тасувати колоду. Робив це він під столиком, як і завжди, щоб не показувати своїх мускулястих червоних рук з жилавими волосатими пальцями. Такими руками його батько настигав хутірця десятин на сто і разом із землею передав у спадщину синові й ці кремезні незграбні руки. Кіт-Котенко помітив їх уперше, коли надів офіцерський кітель. Вони виперали з рукавів, як дві трамбовки. Особливо гостро відчув їхню неоковирність, знайомлячись із дружиною головного інженера, Ігоря Болеславовича. Тендитна пані од його потиску і колючих вусів скривилася, дістала хусточку, витерла нею руку й тільки після цього піднесла її до губів лейтенанта. Останнього пані обдарувала ласкавою посмішкою. Кіт-Котенко спалахнув, ніби його враз опустили в окріп, і вже після цього увесь вечір і ноги, і руки, і голос його зовсім не слухалися: він чіплявся за стільці, розплескував на стіл чай і говорив таким пропійним басом, від якого пані, не кричучись, почала змочувати скроні одеколоном.

Це була його перша й остання візита до головного інженера. З того часу він став постійним гостем техника Сивокоза який щодалі все більше виварював із нього воду.

— Ех, була Росія! — з цими словами він щовечора підносив першу чарку, — од хладних вод до пламенної Колхиди... Кіт-Котенко знав уже, що Сивокіз далі, нахабно дивлячись йому просто у вічі, почне говорити, що розтринькали Росію різні українці, білоруси, грузини. — Росія їм заваджала, а чому вона

мені не заважала? Хіба я не такий українець, як Пантелеймон Петрович, як ти, Карпе Івановичу? Такий самий, тільки з головою. Ви з своїм гетьманом тільки тепер додумалися, що Україна неподільна частина Росії, а я про це знав ще з історії. Іван Калита збирав Росію по клаптику, по шматочку, для чого? Щоб потім якісь українці відчепили найкращий клаптик, можна сказати золоте дно?

— То нехай тоді забирають усе більшовики?—несміливо питає Пантелеймон Петрович.

— А, це інша справа. Такий стратегічний маневр я схвалюю. Тимчасовий перепочинок Росії на півдні, це розумно.

— Не на півдні, а на Україні,—поправляв його Пантелеймон Петрович, і прохально зазирає йому у вічі.—Південь Росії—це буде Курщина, Вороніжчина.

— А Малоросія?

— Україна.

— Значить, Іловайський, що писав історію, був неписьменний, дурніший за вас, Пантелеймоне Петровичу?

Такого питання Пантелеймон Петрович, сильний тільки в бухгалтерських книгах, без допомоги Кота-Котенка розв'язати не міг і благально переводив свої очі на нього. Кіт-Котенко і сам добре не розумів, чому історик Іловайський полюбляв слово Малоросія і скрізь уникав навіть натяку на Україну, але як представник державної влади, мусів дати пояснення.

— Раз була велика Росія, то, значить, мала бути десь і мала.

— Усе це Катерина вража баба наробила,—добавляв Пантелеймон Петрович,—вона й степ широкий і край веселий...

— Була б Катерина,—вставляв Сивокіз,—так Карпо Іванович не дрижав би за хутірць, а то ось як доберуться до нього більшовики, так тоді він згадає не злим тихим словом і Україну й гетьмана. Ви розводите дипломатію, а більшовики тим часом вбиваються в колодочки. Попробуй тоді відновити такий колос, як Росія: сто п'ятдесят мільйонів! Та на це потрібно буде тридцять, сорок років! Та щоб хазяїн був справжній.

Те ж саме говорив Сивокіз щовечора. Кіт-Кітенко на це або відмовчувався, або обертав балачки у жарти. Сьогодні, сівши на семи без двох, він утратив над собою волю й досить різко одказав:

— Мене не обходить ваша Росія, чхати на неї я хотів, а Україна має вже свого хазяїна.

Сивокіз у розстебнутій на грудях сорочці одкинувся на спинку стільця й зайшовся сміхом.

— Скоропадського? Ви подивіться, слово чести, людина говорить серйозно. Скоропадський, гетьман—хазяїн!

— Український народ, — поправив його Пантелеймон Петрович.

Сивокіз притулив карти до волосатих грудей і навіть поставив стілець на задні ніжки.

— Український народ? Ще краще. Ану, чим ви перекриєте мого козирного туза?—І він викинув його на зелене сукно.— Нічим? Шостаки ваші хвіст піджали, падають, як метелики у вогонь. Отак і ваш український народ. Наші рудні належать акційному товариству. П'ятдесят один відсоток акцій тримають у своїх руках бельгійські капіталісти, сорок дев'ять—наші. Так хто ж тут хазяїн? Ваш ясновельможний пан гетьман, український народ, а чи витрішкуватий Едуард Едуардович, що спокійно поїхав собі з німцями? Акція, голубчики, хазяйка й господиня, акція! Вона цариця над усіма царствами й государствами. А ви гадаєте, що досить оголосити самостійну державу, наставити кордонів, як уже сами й хазяями станете? Дурниці. Час тільки задарма витрачаєте. Тут треба не ставити, а, навпаки, навіть одвічні кордони скоріше ламати і йти купно на більшовиків, доки ця пошесть не перекинулася на весь світ, бо ще півроку-рік більшовики зберуться з силами й проковтнуть і Росію й усі ваші націоналістичні мрії.

— І з кордонами можна боротися проти більшовиків,—сказав Кіт-Котенко, ображений на Сивокоза його нехтуванням української держави, а його, Кота-Котенка як представника цієї держави.—Кордони тільки допомагають.

— Так, як ти оце мені допомагаєш на вістах? Чому ти королем перекрив дев'ятку? Боявся, що в мене не буде старшої? А грали б ми в одкриту, ти б цього не зробив. От тобі й допомагають кордони. Що, без одної zostалися, пане сотнику? Цілком логічно. А спасуй ви, я б запросив одкритися. Тоді б усе було ясно і прекрасно.

Кіт-Кітенко, Карпо Іванович, цілком поділяв політичний світогляд Сивокоза, навіть більше—Сивокіз хоч і стояв за відновлення єдиної неподільної Росії, але припускав і демократичну республіку, а він, Кіт-Кітенко вважав, що навіть обмеження монархії конституцією для Росії не на часі. Для заспокоєння селянства, розбурханого війною, досить би було куценської аграрної реформи, досить викупа у поміщиків частини землі й маленького кредиту. Цю програму почав провадити в життя гетьман Скоропадський. Він виконує волю народу, що наставив його, хай це будуть і „хлібороби“. Завівши лад тут, на Україні, можна допомогти тоді і Росії, навіть стати знову Малоросією, тому кожен, хто прагне ладу, хто розуміє, що більшовики, узурпувавши владу, передусім знищать право власності на землю, мусять усіма засобами підтримувати владу хоч і гетьманську, аби тільки вона протиставила силу більшовикам. Проте він ще як і офіційна

особа мусить вимагати поваги як до держави, так і до себе. Донбасівські урядовці здається не мають права на екстериторіальність: вони теж давали присяжну обіцянку гетьманові.

— Прошу, панове, — проговорив він ображеним тоном, — не забувати, до якого підданства ви належите.

— Я не присягалася нікому, — повела плечем Марія Іванівна.

— Присягають силі, — авторитетно говорив Сивокіз, — а що тепер без німців буде вартий той гетьман. На вас же тільки фу — й нема!

— То ще бабушка надвое ворожила. — Мучений химерністю своїх сил, що складались із п'ятнадцяти казаків, Кіт-Котенко й сам уже відчував приступи неприємного страху, а настирливе Сивокозове нагадування роз'ятрувало цю рану ще більше. Ніколи не сподіваючись, що німецьке командування враз може залишити його самого, він за півроку встиг залити робітникам сала за шкуру і тепер кожну годину міг сподіватися на відплату. В його стані треба було або надівати овечу шкуру, або вчинити щонебудь таке, щоб цілком тероризувати робітників. Для цього треба було скористатися з тої ночі, коли шахтарі надумали обеззброїти німецьку команду, але, піддавшись страхові, він цього не зробив, влучний момент пропустив і тепер стояв на роздоріжжі. Почуваючи в Сивокозових словах якраз за це докір і намагаючись виправдатися, відказав: — Ви гадаєте, що нас залякали? Помиляєтесь. І якщо й вони так гадають, — кивнув він у бік шахти, то мені цього тільки й потрібно.

— Вони не гадають, а просто собі знають, що варта їх боїться. І ви досидитеся, доки вас і нас перестріляють свої власні більшовики, як куріпок.

— А нас чому? — злякано опустив на стіл карти Пантелеймон Петрович. — Хіба ми що?

— Кедети. А по-їхньому — буржуї.

— Я не розумію, — здивувалася Марія Іванівна, — для чого відпустили німців? Їх легко можна було упросити остатися, я певна, що мені б не відмовили.

Технік Сивокіз, напевно знаючи, завдяки чому його дружина надіялася на таку ласку до себе німецького командування, насупився і вже роздратовано закінчив:

— Хотів би я знати, пане сотнику, що тоді буде вам потрібно, як більшовички піднімуть голову, чи не сала, щоб п'ятки підмазувати?

Червоне і без того Кота-Котенкове обличчя наливалось злою кров'ю. У маленьких карих його очах, мов скалки на воді, почали схоплюватися іскорки. Карт він уже не помічав і кидав їх на стіл машинально.

— Ви панове, забуваєте, що завтра тут може бути цілий гайдамацький полк.

— Може той самий полк, що не визнає гетьмана і вже виступив на Харків? Чим би дитя не тішилося...

Такого цинічного оголення його стану начальник варті не міг уже стерпіти. Він розумів, коли розпропаговані шахтарі зневажали державну варту, коли вони почали вже, чуть не одверто, ширити більшовицьку літературу, а на похоронах Гирича навіть закликали до збройного повстання, але Сивокіз, загалом адміністрація шахти мусила б навпаки—створювати вражіння сили, а не убивати рештки її своїм цинізмом. Кіт-Котенко зціпив щелепи і, весь побагровівши, процідив:

— Ви, пане Сивокозе, боягуз!

— Сусіль: з хворої голови та на здорову.

— Ви — боягуз і, на жаль, ніякої голови у вас немає.

Технік підвів вище голову і з притиском на останньому слові проказав:

— А в тебе вона хоч і велика, як макітра, та порожня. — Карти випали із його рук на стіл і Пантелеймон Петрович, надіючись продовжувати гру, накрив їх попільничкою. — Порожня, і ти хвоста тут не розпускай. Може гадаєш, що тебе хтось боїться? Сами з вусами іще й тобі можемо розказати, як треба пильнувати, щоб не звозили на шахту зброї.

Кіт-Котенко зірвався на ноги й підкреслено дзенькнув острогами.

— Я прошу...

— Ти не проси, а краще виконуй свої обов'язки, за які одержуєш платню. А пленять дамські серця своїми острогами будеш колись на дозволі.

Марія Іванівна, лупаючи поверх карт очима, напруго зашарілась і, мов сівши на жарину, підскочила на стільці.

— Дурень!—заверещала вона несподівано, — дурень, і ви дурні! Захотіла б я ще з ним...

Пантелеймон Петрович ошаршений раптовим скандалом злякано заторсав пенсне на своєму носі й, не знаючи, що діяти, схопив тасувати карти. Кіт-Кітенко підсмикнув плечима френч, скинув головою, по-військовому круто повернувся на місці, від чого стілець з гуркотом полетів на підлогу, і мовчки вийшов у маленькі сінці, де висіла його бекеша з наплічниками сотника. Спускаючих по східцях, позаду себе він чув верескливий голос Марії Іванівни і, схожий на гавкання, застужений голос техніка Сивокоза. Розгублений і переполошений бухгалтер Пантелеймон Петрович пошепки бубонів:

— Ай-я-йя, що ви наробили? Можна ж було ладком, ладком, по-хорошому. Я його заверну!

Кіт-Котенко, ніби його вже хватав за поли Пантелеймон Петрович, загарчав і приспішив кроки.

Виселок спав укритий чорною попоною темної ночі. Через голий майдан вітер ганяв рештки снігу змішаного з сажеро. Задихаючись від злості і жадоби помсти, Кіт-Котенко простував до приміщення варті, де світилися в одному вікні білі від морозу шибки. Проминувши крамницю, сотник побачив освітлене вікно і в маленькому будиночку. Там містився руднічний комітет „Горнотруд“. Так до пізна світилося там уперше. Він знав, що спілка, підпавши під вплив меншовиків, не наважувалася на організований опір власникам, хоч власники почали вже перебільшувати навіть довійськові норми видобутку й зменшили до мінімуму розцінки. Правління спілки, до якого належав і Пантелеймон Петрович, полохливо додержувалося лояльності в економічних питаннях, а політичних ексцесів боялось, як вогонь води. Але навіть і такі комітети давно вже були зліквідовані по інших руднях. Біле вікно в маленькому будиночку зараз дратувало начальника варті, мов червоний кумач бугая. Вузликуваті його пальці нервово то застібали, то розстібали гачки на бекеші. Від образи, яку насмілювався так цинічно й нахабно дозволити собі техніх, а раніше головний інженер, у нього саднило в горлі й кров підступала до очей.

У чорному від цигаркового диму кабінеті вартовий козак, наснажуючи кімнату важким духом, спав на стільці. Це ще більше розлютувало начальника варті. Міцним стуланом він скинув його з стільця. Вартовий козак з переполоху щось закричав незрозуміле й ошелешений витріщив червоні очі.

— Поклич мені, барбосе, помічника начальника варті, і начальника розшуку. Пшол! Бунтажного негайно сюди!

Оставшись сам у кімнаті, начальник варті палив цигарку за цигаркою і, стукаючи навмисне голосно каблуками об брудну підлогу, ходив із кутка в куток. Великі його пальці, ловлячи в зубах цигарку, дрижали: він хвилювався, але це вже було хвилювання не від образи, а від надуманої ним кінець-кінцем тактики. Біле освітлене з середини вікно в кімнаті комітету ніби указало йому шлях з того роздоріжжя, на якому він топтався ще з тої ночі, як німці залишили Калинівку. Схопивши перо, він хутко накидав телеграму до повітового старости, перечитав її, порвав і знову написав, але вже коротше.

— Ви мене кликали, пане сотнику?

Біля порога стояв, чухаючись з просоння і стримуючи позіхання рудий вусатий бунчужний і полами шинелі соромливо прикривав калъсони. Кіт-Котенко, окинувши його оком, чомусь згадав військо ще конотопського сотника, змальованого Квіткою-Основ'яненком, і йому команда видалась особливо мізерною й огидною.

— Збирай негайно козаків!

— Усіх? — розтягнув бунчужний за позіханням „у“ майже на чверть години.

— Стань, як полагается! — враз визвірився Кіт-Котенко на бунчужного.

Од несподіванки у того мало не звихнулася щелепа, поли розійшлися і з під-них забілили не тільки кальсони, а й тіло, що звикло бути за гудзиками.

— Команду до зброї! — продовжував викрикувати, немов перед сотнею, начальник варті.

Бунчужний остаточно прокинувся і тільки тепер зрозумів, чого від нього хочуть. Але зрозумівши, злякався ще більше.

— Вони десь...

— Що?

— Гуляють з дівчатами.

— Ніяких дівчат не знав і не знаю. Зібрати негайно!

— Може стрільнути?

— Стріляй, бомби кидай! команда щоб негайно була. Я вам покажу тепер чортам!

— Слухаюсь.

— Що ти слухаєшся?

— Покажу...

— Застебни шинелю, скотина!

Бунчужний зирнув під живіт і збентежено запахнувся полами.

— Я зараз стрілятиму!

Начальник варті збурений і образою, і неполадками в команді як хутко спалахнув, так же хутко й згас. Почувши вже від бунчужного, що той буде серед ночі знімати тривогу і уявивши, мабуть, як до кожного вікна в землянках припадуть пронизливі допитливі очі, він уже злякався і тим же тоном спитав:

— Куди ти будеш стріляти? Манія! Ніяких пострілів. Державне майно переводити? Без пострілів! Одправ негайно на станцію телеграму.

Бунчужний забрав щойно написану телеграму до повітового старости і, скрябаючи озутими на босу ногу чобітьми, побіг до казарми. Начальник варті дратований нетерплячкою, зоставшись сам у кабінеті, витяг з кобури наган і, більше нічого не знайшовши на стіні, крім портрета Тараса Шевченка, почав треніюватись у націлюванні. За цією роботою застали його помічник і начальник розшуку. Обидва вони були переполошені, а побачивши в руках свого начальника наган направлений у сиву шапку Тараса Шевченка і зовсім збентежились.

на світанку

Близько півночі Гордій Байда прокинувся від важкого сну. Щойно він засипав тепер, як до нього з'являвся небіж-

чик Гирич і починав докоряти, що вони випустили з рук німців.

— А може ти гніваєшся, що ото вбили тебе? — вів з ним балачку Гордій Байда.

— То пусте, — відповідав Гирич. — Раз умирати. Було б соромно, коли б я здох на пічі, а в бою з ворогами революції так це героїська смерть.

— А завіщо ж ти мене мучиш своїми відвідинами?

— Хлопця погано доглядаєш: бандитом він у тебе росте. А хіба це правильно, щоб у робітника та був такий син не-сознательний?

Гордій Байда, мучений за сина, вдивлявся в темний куток, де безтурботно сопів носом його Ілько. Часто Байді хотілось встати і своїми руками задушити його, як щеня. Сьогодні він почув, що Ількові ніби щось заважало дихати.

— Чи не захворів ще? — і в нього проступила батьківська тривога. — А може від тих клятих оселедців?

Від згаги після іржавих оселедців, якими вони повечеряли, Байда й сам мучився. Намацавши кухля, він пішов до діжки, але вона була порожня. Тепер йому захотілося пити уже нестерпуче. Вступивши в чуні, і накинувши на плечі піджак, він з цеберкою вийшов до колодязя, що був на сусідньому завулкові позаду його землянки. На дворі бралось на мороз. Напившись студеної води, з повною цеберкою він повертався назад, незграбно підтягуючи голі ноги в чунях, що їх гостро щипав холодний вітер. За одним заходом Байда забіг і до вихідника. На все це він витратив може хвилин з десять, а тому не мало здивувався, коли побачив у своєму віконці світло. Здивування його зросло ще більше, коли опустивши на землю відро з водою, він намацав у кишені сірники. Другої коробки у хаті не залишалось. В голові майнула підозра і він насторожився. Покинувши просто серед вулиці свою ношу, Гордій Байда на пальцях, хоч чуні і без цього ступали м'якко, як лапи відмеда, він підійшов ближче і, ховаючись за маленький хлівець, зазирнув до себе у вікно. На столі по-лохливо колихався жовтий язик каганця, освітлюючи жовті шинелі і жовті плями під папахами. Чорні волохаті тіні повзали по стінах і кривій стелі, від чого вся хата схожа була на печеру, в якій біля вогню ніби радилися розбійники. По шинелях і папахх Гордієві Байді не трудно було догадатися, хто завітав до його хати. Із темного кутка до світла виступила налякана постать Ілька. Розкуйовджена голова, розхристана сорочка і сонні ще очі, нагадали Байді картинку, що йому колись показував Клим, і пояснював: „Це трус поліція робить“.

„Що ж вони в мене знайдуть?“ — збентежено подумав Байда. Рушницю відбиту Ільком у німців він заховав у хлівці. „Десять наганів, які тільки вчора привіз із Горлівки? — Ага

пронюхали, значить. Ну нехай, шукають".—він задержувався посміхнувся під довгі вуси і переступив на закладних ногах.

Від розпарених у шинелях людей шибки у віконці зовсім запітніли і тепер уже Байда бачив тільки силуети і чув змішані роздратовані голоси. Ілько, напевно сам здивований, уперто викрикував:

— Вони ж ось спали... Я хіба знаю!..

Голосу Харити він не міг розібрати, але певно й вона була щиро здивована, і, мабуть, гризлася від думки, що він, Байда, може скоро повернутися у хату і вскочити в лапи варті, як курка в борщ.

„А як же?—посміхнувся знову про себе Байда,—„так я їм і дався. Старий революціонер, що ти думаєш!“

Чути було, як вартіві козаки шарпали ліжку, потім стіл, заглянули напевно і в шухлядку, бо хутко всі голови схилилися над чимсь біля каганця. Деякий час було тихо, потім враз усі зареготали. Гордій Байда зморщив чоло. Здавалося, що в нього там нічого не могло бути такого веселого, але коли один козак протяг голос на зразок гнусавого дячка, він згадав про „Акафіст новоявленому угодникові Григорію Распутіну, казнокрадові новому“. Списаний Климом у когось ще за війни, акафіст цей валявся у трудовій розрахунковій книжці. Його тепер із насолодою артистично і виконував один козак. Гордій Байда, хоч і заклад уже, хоч і був стурбований від цих непрошених гостей, проте не міг не посміхнутися: акафіст був складений гостро:

„Отче Григорію, новий угодниче сатанин,
„віри христової огунику, руської землі руйнівачу,
„жінок і дітей огидителю, того ради смерть сприявший.
„Як віддячемо тобі, як восхвалямо тебе, як оспівачу
тя, хіба тільки гляголяще тобі ще:

„... Радуйся, розсудку царового постмарення, Радуйся
царицна усолода, радуйся царівен розтління, радуйся
царевича розпутність!

„Радуйся, Григорію, розпутниче великий!

„... Радуйся любоврастія безодня, радуйся, народжен-
ня наслідника причини, радуйся лжесвідочства заступ-
нику, радуйся хуліганів покровителю!

„Радуйся, Грегорію, великій сквернотворче!..

Прочитавши це слідом за козаком, як молитву, Гордій Байда ехидно проговорив: „От і розберіться тепер, для кого ви стараєтесь“, потім злякавшись, що варта може кинутися шукати, як не його, то хоч зброї до хлівця, він хутко юркнув у темний закапелок, дістав з бантини рушницю і, коли за спітнілими шибками захилитися тіні, перейшов на другий бік вулички, звідки непомітно можна було забігти хоч і на край виселка.

Варта зробила так, як він гадав. Нічого не знайшовши в хаті, вона з шахтарською лямпочкою в руках, притишено розмовляючи, обдивилась порожній хлівець і, напевно розчарована й роздратована гримнула блаженськими дверцями. Від холоду й хвилювання Гордій Байда починав уже дриботіти зубами. Гадаючи, що варта могла zostавити засідку, він не міг наблизитися до вікна, в той же час його мучив страх за Ілька, якого могла забрати з собою варта.

Коли голоси поступово завмерли і темні силуети вийшли на майданчик, проти освітленого вікна комітету, Гордій Байда нарахував тільки трьох козаків, проте як у хаті у нього було їх четверо. Могло трапитися, що один повів заарештованого Ілька до приміщення варти, якого за хатою не було видно, а могло бути, що четвертий десь караулить на нього.

В одних блаженських штанах і в піджаку на спідню сорочку Гордій Байда зовсім заляк, проте думати про ночівку дома не доводилося. Залишалось тільки піти до сусіди і звідти послати на розвідку когонебудь додому. Найзручніше було зайти до Гната Убогого, якого молодий було вхожа до Харити. Гордій Байда, застережливо ховаючись попід хлівцями, рушив на кінець виселка. У його хаті все, ще світилося, а три по-статі вартових козаків, що то зникали в темряві, то знову попадали на білу смугу від вікна з руднічного комітету, нарешті остаточно розтанули десь біля цього будинку.

З КОМУНІСТИЧНИМ П Р И В І Т О М

Пригнічене й напружене життя на рудні, схоже на становище пасажира, що безнадійно вичікує на холодний станції свого поїзда, який можливо й зовсім не прийде, за останні, дні враз завертілося, як чортове колесо. З кожним часом колесо набирало чимраз більшого шалу. У людей нарешті лопнув терпець, лопнув як лінва на бремсберзі, після чого всі вагончики з гуркотом котяться вниз на корінний штрек. Шахтарі, обірвавши нитку страху, мов ті вагончики, кинулися на той штрек, що його проклали ще перші більшовики. В руднічному комітеті давно вже було відомо, що профспілковий центр під тиском робітничих мас прийняв резолюцію про загальний страйк на Донбасі. На місцях мали чекати на умовну телеграму: „Книги розпечатувай“. Калинівський запільний ревком на чолі з Максимом Мостовим уже довгий час теж готував робітників до страйку, але не тільки економічного, а й політичного. З півночі доходили чутки, що демаркаційна смуга кишіла червоними повстанцями. Деякі загони перейшли вже кордон і наводять жах на знахабнілих було „хліборобів“, на розбещену державну варту. Навіть німецькі частини, озброєні дисципліною і останніми досягненнями військової тех-

ніки вважали за краще не зустрічатися з цими загонами. Найбільше за все переконував робітників лист від Кліма, що ого одержала з okazji Маруся. Довго вона не хогіла розтаватися з цим клаптиком паперу і віддала тільки Мостовому, коли він пригрозив комітетом.

— Для нашої справи це бойова проклямація, а тобі під подушку вистачить і одного конверта.

Маруся, червоніючи і все ще закриваючи пальцем перший рядок, нарешті показала усім листа.

— Тільки не читайте оцього, пожалуста не читайте. Може він жартував.

— Що за панські вибрики, Марусю? Я можу й не читати!

Але Гриць Духота через плече йому встиг пробігти перший рядок і розчаровано знизив плечима: „Мила Марусино...”

— Не треба, пожалуста не читайте. — Маруся червона, як кумач, впала лицем собі в товстий ватяний рукав і хутко кинулась у куток. Всі заглибились у лист і ніхто не звернув уваги як у кутку під ватяною кохтою здригувалась од придушених сліз Марусина спина.

Лист був короткий:

„Мила Марусино.

Зовсім не маю уяви, що діється у нас на рудні. Погоска доходить, що німці та варта жорстоко мстяться на робітиках, які повірили меншовикам та ес-ерам і zostалися дома.. Напевно порідшали лави робітників і у нас на шахті. Може хоч тебе нечіпали ці наймити світового капіталу. Тоді передай товаришам, що недовго вже zostалося знущатися катам над пролетаріатом Донбасу. Не сьогодні—завтра ми прийдемо виручати його з лабетів світових хищників, буржуїв і саботажників. Бережіть, не руйнуйте шахт: ми вернемось.

Передай моїй матері, що її Клим здоровий і скоро навідається додому. А ти, Марусино, щоб до того часу навчилася розпізнавати, хто друг, а хто ворог робітничої кляси.

З комуністичним привітом

твій Клим Байда“.

Максим Мосоовий нетерплячи чекав на умовну телеграму із центру. Але завдяки старанням начальника варти Котакотенка події розгорнулися скоріше, ніж сподівалися.

Ще вдосвіта до гудка по виселку рознеслась чутка, що цієї ночі державна варта погромила рудничний комітет „Горнотруд“, заарештувала голову спілки і інструктора, що тільки ввечора приїхав із Харкова. Разом із листуванням варта за-

брала із комітету і два червоних прапори, якими давно вже не користався комітет. Ще з більшим острахом говорили про трус у Гордія Байди, який ніби вистрибнув голий і босий у вікно і тим урятувався від арешту.

— А чого вони шукали у Байди?

— Як чого? Зброї. Ти хіба не чув, що він їздив у Горлівку за револьверами?

— А звідкіля ж могла довідатися варта?

— Може, синкові нехай дякує.

— От уже правду мовлять: у сім'ї не без виродка.

У голосі робітників, що стали до розмови, чулося і співчуття, і страх, і марудна тоска людей, що не бачили кінця-краю щоденним тривогам. Важке зідхання упало гливким ворохом під ноги, де жовте побите на сектори світло шахтарських лямпочок вилискувало на ослизлій землі.

— Ходиш, мов неприкаяний.

— Казав, тікаймо в Росію.

— Ну, повтікали б усі, а вугілля?.. Чим би паровози топили? Без паровоза й революція не поїде.

— Іде, іде і все на одному місці.

— Триста років коріння пускали. Думаєш, легко вирвати? Тут не один підірветься.

І вп'ять важке зідхання в клубах білої пари упало на темну заляклу землю. У вікнах блимали каганці, жовті цяточки літали по майданику і разками намиста висіли десь за виселком на стежках втоптаних шахтарями. За спинами розмовників, дражливо й задержувато витріщалися вікна в приміщенні державної варти. На виселку вже знали про телеграму, послану Котом-Котенком до повітового старо-сти. Хтось навіть вигадав, що телеграфіст ніби „переплутав“ текст телеграми. Глиняна стінка, що була перед очима розмовників, почала поступово вкриватися рожевим відблиском ніби десь із-за обрію з потугою вибивалося сонце і на Калинівку вже падав відблиск зорі. Вони озирнулися кожен собі через плече. Біля приміщення державної варти козаки палили ватру. З ватри зривались вахлаті чорні кужелі соломи й плавали в густому молочному тумані. Сивий дим, намагаючись пробитися крізь пелену туману, кублився опалевими кулями. Купка козаків готувалася до чогось веселого і збуджено бігала від ганку до ватри. Потім із приміщення почали виносити якісь папери й кидати їх на вогонь. Дим, підпалюваний новими язиками полум'я, підносився вище, за ним злітали клаптики перетлілого паперу і, мов сріблястим листом, завихреним з землі, вбирали свою пухнату голову. На вогонь з різних кінців почали стягатися поодинокі постаті. У виблисках червоного полум'я чорні постаті робітників скидалися на грізні символічні фігури пролетаря, вилитого з чавуну.

Козаки закінчили носити розхристані папери (довкола вже гуторили, що це був архів „Горнотруда“) і з особливою урочистію винесли наостанку два червоних полотнища. Кіт-Котенко, начальник варті, в позі Нерона — римського імператора, що милувався з пожежі підпаленого ним Риму, стояв на ганку з закам'янілим обличчям, і маленькими очима дивився, як вогонь пожирав червоні полотнища.

Кіт-Котенко переживав, мабуть, почуття найвищої сили за весь час своєї служби у державній варті. Перед ним падала праця довгих ночей робітників професійної спілки, перед ним корчився на вогні, злітав у небо зотлілими шматками символ революційної боротьби пролетаріату всього світу, символ проллятої робітниками крові за свою волю, за вільну працю, за спілку робітників і селян, символ диктатури пролетаріату. Кіт-Котенко ширше розставив ноги. Він був певний, що пам'ятник, якого мусить поставити історія відважним борцям з кривою, буде теж стояти на широко розставлених слоноподібних ногах. Вартової залоги було тільки п'ятнадцятеро козаків, а проти них — сотні. Він розумів, що ці чорні руки розірвали б його на маленькі шматочки і підсмажували б на цім же вогні, коли б у нього здригнувся хоч один м'язень на обличчі. Кіт-Котенко ще міцніше осідав на ноги і ще твердіше сціплював свої щелепи. Ні, тепер він добре розуміє, що значить „смелость города берёт“. Сьогодні, завтра він заставить дрижати кожного робітника, усю шахту, рудню, цілий повіт. Його ім'ям будуть лякати дітей, як лякали ім'ям Річарда — Левого Серця.

Він так захопився своїм майбутнім тріумфом, що не чув уже, як бурував навколо ватри натовп. Із монументоподібного стану вивів його тільки переривчастий гудок. Гудок гув приблизно своєчасно, але характер його гудіння заставив здригнутися не тільки шахтарів, а й Кота-Котенка, начальника державної варті. Він уперше чув, щоб цей мелодійний звук заголосив враз так тривожно.

На ватрі дотлівали червоні прапори.

Натовп стривоженим мурашником заметушився по майдунчику, потім, ніби підхоплений протягом вітру, полинув на гудок до шахти.

Т Р И П А К Т И

Гордій Байда, опинившись у Гната Убогого, за годину вже мав докладні відомості з дому. Варта потрощила йому в хаті усе начиння, поламала і без того блаженську меблю і, нічого не знайшовши, розлютована пішла потім до рудничного комітету. Ніякої засідки ніби не було видно, а Ілька, як він і гадав, „доки з'явиться батько“, варта забрала з собою. Гордій Байда захвилювався.

— Я піду: чого мені боятися, раз нічого не знайшли?
Але Гнат Убогий цілком резонно порадив нікуди не рипатися до ранку.

— А там видніше буде.

— Хлопця ж можуть понівечити!

— Нехай привикає. Уже недовго,

— Ви все на телеграму чекаєте, а мені вже здається, що ото одна тільки вигадка. Навмисне, щоб робітники не спробували сами збунтуватися.

Гнат Убогий і сам уже починав втрачати терпіння. Коли б про сигнал були відомості тільки з „Горнотруда“, можливо б і він не покладався на них: меншовики і есери встигли вже показати свою полохливу натуру, а в спілці був їхній верх, але про сигнал Мостовий мав відомості з центру, від ревкому. Щоб примирити себе і Байду з фактом, сказав:

— Да, затягають.

До самого ранку вони вже не спали і тривожний гудок застав їх за сніданком. Ложки з картопляною юшкою zostалися біля відкритих ротів. Гудок шматував нічну тишу, якимось особливо тривожно. Вони обережно, ніби, щоб не сполохати уже поміченого злодія, повернули ложки до миски, зцідили назад юшку і тільки після цього вставились одне на одного. Першим у вікно визирнув Гнат Убогий і помітив рожеві відблиски на стінах сусідньої хати.

— Горить щось! — Він похапцем почав одягатись. Гордій Байда і собі схопився за шапку.

— Ти краще посидь у хаті, — зупинив його Убогий. — Я тоді прибіжу.

Гудок усе ще стогнав і стогнав так, як і минулої зими, коли піднімав людей на повстання. Не знаючи, що діється у нього вдома, де горить, що горить і чому так тривожно кличе усіх гудок, Гордій Байда гризся з безглузлого свого стану. Він zostався тільки сам у хаті, бо слідом за Гнатом Убогим вискочила і його молодиця. Гордій Байда наважився нарешті визирнути за двері. Туманний ранок усе ще кутав землю в сіре хутро. Червоні відблиски на стінах погасли й вони знову стояли нудні й похмурі, а гудок усе ще не переставав кликати людей до шахти. „Яка ж це пожежа? Це, брат, не пожежа“, подумав він про себе. Не в силі більше витримати свого становища, Гордій Байда причинив за собою двері і у тому ж піджачку і в чунях на босу ногу просто по вулиці побіг до шахти. Він інтуїтивно відчував, що починається щось значне й важливе.

На підвір'ї шахти уже стояв стоголосий гомін. Чорні поstattі ворушилися збуджено, піднесено і загрозливо. Між волохатим натовпом блимали жовті вогники шахтарських лям-

почок, по їх путі можна було бачити, що всі вони тягнуться під естакаду. На самій естакаді теж миготіли і коливалися жовті вогники. Під електричним лихтарем Гордій Байда побачив Максима Мостового й Семена Сухого. Вони поспішно про щось радились. Навколо штовхались шахтарі і задержувато позирали вниз до паровичні, де схвильований бігав головний інженер Ігор Болеславович. Надібавши вартового козака, він схопив його за барки і затряс з такою силою, що в того злетіла з голови, мов червива слива, його сива шапка. Покинувши козака, він знову заторохкотів кулаками у зачинені двері паровичні. Отетерілий вартовий стояв, ніби чимсь подавившись, і злякано лупав очима. Із надшахтної будівлі вискочив розхристаний технік Сивокіз. Він поспішно щось доповів інженерові, розпачливо зирнув на тугу щіточку білої пари, що все ще вихоплювалась із свистка і тривожно голосила, сичала на всю округу, і знову зник у будівлі.

Коли нарешті гудок розтанув у тумані і по балках зазмерла його луна, на подвір'ї з'явився з козаками Кіт-Котенко. На його обличчі проступала розгубленість, але він намагався вдавати грізнішого, ніж коли було начальника державної варти.

— Хто розпорядився дати тривожний гудок?

На начальника варти сторчма дивились сотні пар очей. У них уже і помину не було того страху, що вчора ще так огидно проступав, забачивши козацьку папаху. Коли б Кіт-Котенко придивився до цих поглядів уважніше, він би не гаючись, забрався з двору і більше не дратував шахтарів своєю присутністю. Але начальник варти уже починав утрачати рівновагу.

— Хто дав гудок, питаю?

Довкола грізно і красномовно мовчали.

— Де головний інженер? Де адміністрація?

І головний інженер, і технік Сивокіз, безсилі відчинити двері в паровичню, зачувши голос начальника варти, з піною на губах протискувались до нього. Решта адміністрації ще не знала, на яку стипити і ховалась у затінки.

— Ви головний інженер? — запитав Кіт-Котенко, так, ніби бачив Ігоря Болеславовича вперше. Технік Сивокіза він зовсім не помічав, навіть коли той одкрив було рот, одіпхнув його ліктем. — Пане інженере, яке ви мали право дозволити тривожний гудок?

Головний інженер, вражений його тоном і безглуздим запитанням од пересердя не міг зв'язати трьох слів. Вони в нього вискакували з присвистом і ніби хватили гострими лубами за литки.

— Скотина, ідійот!.. Вартовий... Дубина!.. Двері перед носом! Ви за чим дивитеся? Де охорона?.. Чому німці?..

Ошелешений, ображений, знищений начальник варти стояв

з одкритим ротом, потім замотиляв головою, так, ніби з перекривленого інженерового рота падали йому на голову не слова, а брили вугілля.

— Так ви не хочете говорити?

Гнат Убогий виглядав через плече одного козака. Він відхилив його рукою, виступив трохи вперед і проговорив зовсім спокійно:

— А ось, що я тобі, пане сотнику, скажу, ми тут робітники, ми й хазяї і ми знаємо, хто дав гудок.

Начальник варти такий тон у балачках з ним почув уперше. Він скривився, позеленів, потім, спіймавши на собі іронічний погляд техника Сивокоза, як стій заверещав, ніби його штрикнули вилами в бік.

— Взяти його. Заарештувати!

Козаки простягли було руки до Гната Убогого, але в цей час весь натовп одразу подався до середини і варта, схоплена залізним кільцем із чорних шахтарок, відчула накінець ілюзорність своєї сили. Її відвага випарилася так же хутко, як і збудилась наказом свого начальника. Орудуючи ліктями і прикладами, козаки, щоб не бути розплющеними, почали вибиратися із кола. Кіт-Котенко, ніби не помічаючи, що Гнат Убогий уже виприснув із їх рук, теж намагався скорше опинитися поза цим страшним тепер кільцем. Уже біля воріт упевнившись, що дорога для відступу відкрита, він набрав повні легені повітря і викрикнув на гурт:

— Розійдись, стрілять буду!

Його голос зірвався і перейшов у пищик.

Стіна шахтарів сколихнулась.

— Ага, стріляти! Палити прапори наші! Ще й загрожувати будеш!

— Тобі наша спілка заважала?

По тому, як вони пригиналися до землі, розбігалися по двору і забігали з боків, начальник варти зміркував, що ще одно слово і йому в голову полетять сотні цеглин, гайок, прогоничів. На варту, що так полохливо вискочила з двору, він поклатися уже не міг, але, щоб не подати вигляду, все ще голосно вигукував:

— Правий фланг! Перебіжкою до казарми! Лівий. Перебіжкою до казарми... Заряжай!..

По натовпу валом перекотився крик задоволення. Вперше варта відступила. В сірому тумані тепер усі бачили, як купка козаків, підобгавши хвіст, давала тягу до своєї казарми.

— Товариші, товариші!—Максим Мостовий, маленьким олівцем копірсаючи в борідці, розпочинав мітинг. Тепер всі чекали від нього, навіть від будь-кого не просто слів, а вже рішення. Збуджені першою перемогою над вартою, вони тепер уже не могли задоволитися одними промовама і показуванням дулі з кишені. Мостовий, мов досвідчений лікар, зразу

поставив правильний діагноз. Доки робітники сперечалися із вартою, він, розшукавши Гордія Байду, наказав йому хоч і напівголому негайно дістати із схованок зброю і озброїти охоронний загін. Коли натовп на голос Максима Мостового озирнувся до естакади, всі були здивовані: поруч із Мостовим стояло більше десятка чоловік озброєних рушницями, а у інших за поясами стирчали новенькі колодки наганів. Гордій Байда, підперезавшись кулеметною стрічкою, з рушницею в руках і наганом за поясом з довгими обвислими вусами, вищий на цілу голову за інших видавався крізь молочний туман якимсь казковим велетнем. Пригнічений, затурканий до останнього дня натовп, дивлячись на Гордія Банду, що був таким же, як і інші, відразу відчув у собі силу, яку тепер не змогли б залякати ніякі Коти-Котенки. Нові почуття вже не вміщалися в грудях, шукали виявлення в словах. Натовп клекотав сотнями різноманітних голосів.

Максим Мостовий говорив стисло, коротко і зрозуміло. Говорив те, що майже кожен думав раніше, але, почувши цю думку згори, з естакади, дивувався, чому він сам не сказав цього ще вчора.

— ...надбавка платні, зменшення норми видобутку нас не задовольнить. Приспівники буржуазії, меншовики й ес-ери хочуть цією подачкою замилити робітникам очі, хочуть, щоб робітники, відвоювавши собі копійки, залишили капіталістам карбованці. Вони намагалися оголосити тільки економічний страйк, а ми, комуністи, більшовики кажемо: робітник має право не тільки на надбавку, а й на всі прибутки з шахт, фабрик і заводів, бо все це є продукт його праці. Ми робітники можемо добитися своїх прав тоді, коли візьмемо в руки голоблю і проженемо всю буржуазно-лакейську шуваль.

— Бий варту! — гукнув хтось нетміливо і вдавився, але його охоче підтримали інші.

— Викинути їх, щоб і не смерділи.

— І адміністрацію, всіх інженерів до біса!

— Треба взяти їх нижче позвончика і так, щоб вони відчули, що це тисне робоча рука.

— А от, приміром, я про що імею вопрос, — наперед виліз довгов'язий робітник і підняв догори обидві руки. — Я усю жисть проводив у революційній діяльності і не смотря на ето, я не імею своєї должности по професії, то-ість, електромонтьора, а в настоящее время состою на службі слюсарем. Разі ето сознательная власть?

— Не сознательная! Бастую! Не стану на роботу, доки не проженемо експлуататорів і саботажників! — крикнув хтось із гурту.

Це була та думка, яку мав запропонувати од *запільного комітету Мостовий і він її виніс на обговорення, як пропо-

ицію, як вимогу самих же шахтарів. Але обговорювати не довелося. Натопл, почувши пропозицію, галасував, здіймав руки, вимагав негайно припинити роботу на шахті і перебрати управління до своїх рук. Проте, знайшлися й інші голоси. На естакаду, ніби наганяючи хвіст поїзда, вискочив захеканий Пантелеймон Петрович. Він хапався то за пенсне то за поруччя.

— Панове. Я спізнився трохи... і чую вже... Хто дав вам право без спілки?..

— Ви завжди у слід тупицею.

— ...Ми... Рудничний комітет, то-їсть, ваша ж професійна організація... Варта познушалась...

— Помиритеся, ще й цілуватися будете.

— Цей громадянин, я не знаю хто він, провокує вас на заколот, на повстання. Хіба ми не можемо домогтися поліпшення мирним шляхом без крові, без жертв?

Пантелеймон Петрович затнувся, зморщив човоного носа і раптом чхнув просто в обличчя робітникам. Від такого несподіваного закінчення його промови, робітники зареготали:

— Як верблюд!

— Всі очі заплював.

Промовець розгублено й винувато дивився на натопл.

— Панове...

— Геть його до біса...

— Ми вимагаємо,— у нього знову поморщився ніс.

— Проженіть його. Нехай іде собі до панив, а тут їх немає,— і перекривив: „Панове, панове“. Сволоч!

Максим Мостовий замість відповіді на це недоладне гістеричне вигукування Пантелеймона Петровича тільки зневажливо махнув рукою. Робітникам цей рух сказав більше, ніж довга промова. Вони вже не звертали уваги на чоловічка, що безпорадно шастав по естакаді, гублячи своє пенсне, збігав на землю, перешіптувався з техніком Сивоковом і знову пробував говорити до робітників. Їхньою увагою зараз цілком заволодів Максим Мостовий.

— Ні інженерів, ні техніків,— говорив він далі,— своїми силами заступити ми зараз не зможемо. Ми поставимо над ними контроль над виробництвом. Загони ж державної варти...

— Геть існующу варту!— вигукнув Кіндрат— конюх з перев'язаною рукою і з бородою, обгризеною ножицями. Викрикнувши, він присів і озирнувся довкола і потім знову виткнув голову, викрикнув „геть існующу варту“ і втягав її назад у плечі.

Коли вигуки почали спадати, а заклакці шахтарі, щоб зігрітись, задріботили ногами, збори ухвалили:

1) На шахті оголошується страйк, доки адміністрація не погодиться на умови роботи за колективним договором підписаним товаришем Артемом і не прийме робітничого контролю.

- 2) Переговори вести страйковому комітетові.
- 3) Охорону ладу на шахті нести своєюм загонові із робітників, а варту обеззброїти.

Жінки, не наслідуючись висловити і свою думку, юрбою топталися біля двору. Почувши вирішення зборів, валом посунули назустріч чоловікам. З дітьми на руках або біля ніг вони відразу збільшили лемент і натовп обернувся в клопочущий вир. Знаючи, що уже за день за два почнуться справжні тяжкі злидні, більшість жінок тут же дала волю своїм сльозам. Дитячий верес і жіночі настирливі в'їдливі сльози у чоловіків тільки збільшували лють. Хтось мав бути винен у їхній біді й не загороми, а тут близько. Він мав понести й гідну кару. Робітники в чорних засмальцованих піджаках, шулячись від холоду, гомінким бурхливим потоком ринулися з двору на майдан. По другому боці майдану з трьома вікнами і кам'яним ганком було приміщення державної вартти. Відведена начальником варти команда заховалася вже в казарму, а на ганку стояв у кожусі з рушницею, мов стіжок сіна, лише один вартовий. Побачивши, з яким настроєм наближалися шахтарі, вартовий заступив двері й загрозово наперед виставив рушницю.

— Не підходь: буду стріляти!— викрикнув він злякано. Рушниця, наведена в натовп, дрижала в його руках, ніби запущений у породу пневматичний молоток.

Натовп зупинився.

п е р ш а п е р е м о г а

З тою хоч і невеличкою кількістю зброї, яку мали шахтарі, і з тим настроєм, який створився після мітингу, можна було босилити й більший загін, ніж мала державна варт, але тільки не в забарикадованому приміщенні. Із кожного вікна будинку можна було безнаказанно розстрілювати всякого, хто з'явився б на майдані. Це добре зрозумів Кіт-Котенко, начальник вартти, сховавшись із козаками за кам'яні мури. Розуміли це і Мостовий і Семен Сухий, навіть Гордій Байда, який було кинувся за натовпом, домислився, що без даремних жертв вартти зараз не взяти. Треба було вдатися до якихось хитрощів, до якогось маневру, або чекати на слушний момент. Мостовий, боячись, щоб робітники з жінками й дітьми, але з великими руками не напоролися згарячу на вогонь, послав їх попередити. Натовп, що перед застережливим окликом вартового зупинився, і не верпляче чекав на озброєну підмогу, почав, незадоволено бурмочучи, розтіктися у різні кінці.

— Панькатися з ними. Ну чого злякалися?

— А тепер коли ще зберете стільки народу?

— Хапали б зразу за горлянку!

— Ухопиш. Так вони тебе б і підпустили!

Гордій Байда слухав докори тільки одним вухом. Більше, ніж кому іншому, йому хотілося якнайскорше насісти на варту й вирвати з її рук Ілька. Проте тепер він мав уже думати не тільки за сина, а за всіх. Почуття відповідальності покладеної на нього робітниками гальмувало власні пристрасті й він уже розважно говорив:

— Треба викурити їх. Треба поодиноці клювати.

— А вони підмогу викличуть.

— А то вже не випускати. Стежити треба.

У маленькому веселку, де кожен крок людини був на виду, не можна було нічого зробити потайки, тому, коли під вечір з двору варті вискочила бричка запряжена парою коней і покотилась по дорозі до станції, Гордій Байда з другим робітником Синявкою вже вмошувалися на селянському возі.

— Гляди ж, Семене,—кидав він поспішно до Сухого,— як тільки вискочать, так і починайте... Гони, Свириде!

Свирид, що правив кіньми, ляпнув по гладких боках віжками й махнаті ковачки в кізяках, дружно зірвалися з місця.

Для більшої безпеки з виселка вони виїхали іншою вулицею й тому з брички, яка котилася попереду на них напевно не звернули ніякої уваги. У бричці, крім козака на передку, в задку сиділо ще трое. Сили були нерівні, а до того ж Свирид і зовсім не мав зброї, тоді як козак напевно їхав з рушницею, проте Гордія Байду це не зупинило. Одїхавши верстов зо три від Калинівки, він штовхнув Свирида:

— Наганяй!

Сам Байда й другий робітник Синявка, щоб не привертнути до себе уваги, лежали на дні воза, але з брички, почувши настирливе намагання їх нагнати, теж надали ходу.

— Тікають анахтеми,—закричав. пересидлюючи торохкотіння похряпаних шальовок, Свирид.—Отакі вони ерої!

— І втечуть,—стрівожився Гордій Байда,— твоїми кіньми тільки б сметану возити.

— Моїми кіньми, сметану?—образився Свирид.—Ану, держись!—Він став навколішки, свиснув, гікнув і віз застрибав на баюрах, мов прив'язана котові до хвоста бляшанка.—Ну, дивися, дивися, Гордію!

Віддалення зменшувалося. Байда, звівши голову, угадував уже, що на бричці сиділи самі військові й ніяких арештованих не було. Ще тільки почувши проте, що варта ладнається кудись їхати, у нього було враз тьохнуло серце. Він був певний, що з Калинівки вивозитимуть заарештованих. Тепер було ясно, що це старші з варті або втікали або їхали за допомогою. Коли їм удасться вирватися, Кіт-Котенко зживе тоді не одного калинівчанина зі світу. Не зупиняючи коней, Гордій Байда, а за ним і Синявка вистрибнули з воза, упали на землю й вистрелили у слід бричці. Засапані коні від по-

стрілів шарахнулися убік і Свирид не в силі їх стримати віжками теж схопився з воза і взяв коней під вуздечку.

На бричці переполошилися, хтось спочатку крикнув „Жени!“, але його перебив хрипкий бас (о ньому Гордій Байда впізнав Кота-Котенка)—„Стій!“

Коні стали. Козак у кожусі срибнув із передка й розпластався на землі. Кіт-Котенко, звівшись у бричці, почав стріляти із нагана. Решта пасажирів теж йорзали по бричці, але зодягнені у важкі кожухи, напевно не могли зразу витягти зброї. Один із них хотів, мабуть, підвестися. У Синявки блиснув із рушниці вогник і той важко упав на дно брички.

Гордій Байда випустив із своєї рушниці уже п'ять куль, але начальник варті все ще стояв на ввесь зріст і, хоч не влучаючи, стріляв із нагана. Другий вартовий (Байді здавалося, що то був начальник розшуку) за цей час встиг уже витягти наган і, ставши на коліно, почав теж відстрелюватися.

— Ану, бери вище,—кинув до Синявки Гордій Байда. На свою рушницю, що чомусь ніяк не влучала, він уже не покладався. Синявка стрільнув вище й начальник варті, випустивши з рук наган, почав ними розтирати живіт.

— Ага, затирай, загирай дірочку!—крикнув злорадно Гордій Байда.—Може й ще хочеш?

Але начальник розшуку, маючи вже двох пораних, стріляючи куди попало, упав напередок, схопив у руки віжки й щодуху погнав коней.

Козак, залишившись сам у полі, вирішив напевно не здаватися і стрільнув просто у Свирида. Свирид, що тримав коней під уздечки, нагло віддохнувся, так немов по вуздечках пройшов електричний струм і замотиляв рукавом.

Несподіваний опір козака розлютив і Байду і його товариша.

— Живцем його, анахтему. Не стрілай, бо битиму!—і вони, рачкючи, хутко підлізли до козака й схопили його за кожуха. Я тебе стрільну, падлюко,—бурмотів Байда, збираючись витрусити козака з кожуха. Але обом їм під самим носом знову блиснув вогник і несподіваний грім пострілу оглушив, мов довбнею. Синявка від пострілу зненацька підскочив, ніби голою ногою наступив на бите скло й засичав. Байда почув тільки, як щось вжалило його в палець.

— Дивись клятий, прикладом його!—і з силою опустив свій приклад козакові на голову.—А ти чого стрибаш, Синявко?

— В ногу.

— Ранило?

— Мабуть у п'ятку.

— Так він оце одною кулею обох: у мене теж палець, мабуть, надкусив. Ах тиж падло,—і висмикнув із козакових рук рушницю.—Дострибаеш назад, Синявко?

— Попробую.

— Біжи на... — з обережності він притишив голос, — на Кириків камінь, я дожену.

Гордій Байда розумів, що варта не забариться прискакати із Калинівки на підмогу начальникові, тому хутко завернув з кіньми Свирида, легко раненого в руку, кинув йому на воза свою рушницю і крикнув:

— Катай до Калинівки, а зустрінє варта, бреши, що десь дальше стріляють.

Свирид упав у віз і погнав конячок назад по труській дорозі, а Байда кинувся навздогін за Синявкою. Шкутильгаючи на прострелину ногу, Синявка біг, як заєць. За якусь чверть години по дорозі від Калинівки почулися постріли. Козаки напевно давали знати, що скаче підмога. Гордій Байда, шумно дихаючи, задоволено пустив крізь зуби:

— Думали тільки ви розумні? Тепер забирайте свого товариша та й скакайте до чортової мами, бо вже в Калинівку вам не повертатися. — Він був певний, що Семен Сухий скористає, як умовлялися, слухну нагоду й викурить тепер решту вартових, а коли б не зробив цього Сухий, то зробить він. І Байда стрибав по ріллі, мов вовк. Добігаючи до виселка, вони почули постріли, а коли вискочили на майдан, то побачили, що біля помешкання варти сновигали постаті і в різних кінцях блискали вогники пострілів.

Під крамницею споживчого товариства Гордій Байда надбав Семена Сухого.

— Скільки їх там зосталося?

— З помічником начальника — чоловіка десять.

— Так чого ж ви антимонію розводите: бомбу їм у вікно!

— Заарештованих, мерзотники, тримають біля вікон.

Гордій Байда відчув, як, серце, що калатало в грудях, одразу ніби зупинилося.

— Заарештованих? Значить, і Ілька там! Ти бачів?

— Помічник казав крізь двері. А на мерзлих шибках тільки тінь видно.

— Гордію, Гордію! — почув він несподівано збоку вистраданний Харитин голос. — Попроси ж їх не стріляти! Ой, уб'ють Ілька, уб'ють!

— Мовчи, стара, мовчи. — Він і сам рогубився: біля вікон дійсно маячили якісь тіні й одна скидалася на Ількову. — Мовчи, мовчи, стара!

Із темного закапелку винирнув Задоя. Йому були, мабуть не переливки. Він вертівся перед самим носом то у Семена Сухого, то у Гната Убогого, ніби щоб вони запам'ятали і його участь у роброєнні варті. Побачивши Гордія Байду, Задоя крикнув:

— Живцем, живцем їх забрати! — потім, мабуть, злякавшись

своїї хвороби, уже похлихо додав:—а краще хай би делегати побалакали, ато влучить тебе в голову й капут.

— Ще й не стріляли, а ти вже напудив? — проговорив хтось у темноті.

— Кнуряка!

— Мовчи, мовчи... — машинально говорив Гордій Байда, надолужно щось обмірковуючи. — Так то вони хочуть нас залякати заарештованими? Брешете! — як стій крикнув він на всі груди: — Бий у вікна, у верхні шибки влучай! — і рвучко підніс козакову рушницю. Але поперед нього ніхто не стрільнув. Всі мабуть, чекали на його перший постріл, бо розуміли, що цей постріл мав бути в Ілька, у голову спілки, в інструктора, що тільки звечора приїхав із Харкова, розуміли, що варта тепер ховалася за їхніми спинами. Байдина рушниця, що готова вже була пустити першу кулю, мов зів'яла стеблина почала хилитися до землі. Семен Сухий, стояв поруч, він хотів, мабуть, щось сказати, але побачивши опущену рушницю, змовк на півслові. У Гната Убогого цівка теж поволі схилилася до землі. Довкола запала мертва тиша, тільки рипіли під ногами залишки снігу змішаного з мерзлим піском і методично чохкав позаду паровик. Гордій Байда, все ще важко дихаючи, ніби приголомшено оглянувся навкруги й побачив Максима Мостового, який щойно підійшов до їхнього гурту. Харита все ще шамотіла щось губами й намагалася притримати його за руку, в якій рушниця стирчала як ломака у сторожа. Він подивився на неї здивовано і враз, як би прокинувшись, приклався щокою до ложі. У відповідь тонко задзвеніла шибка. Харита від пострілу відсахнулася до стінки й, склавши руки, тихо заскімлила:

— Ой, дитино, ой...

Тіні, що нерухожими плямами падали на вікна, від брязкоту шибок, мов провалилися крізь землю. Постріли тепер влучали тільки в шибки і скоро крізь них ярко заблимали електричні лампочки.

Варта не відповідала жодним пострілом.

— Викидай зброю у вікна! — прокричав Семен Сухий. — Виходь поодилиці у двері!

— Виходьте, коли не хочете піти слідом за своїми начальниками. — Прогремів уже Гордій Байда.

Але в помешканні мов би не залишилося нікого в живих, — тоді Байда вискочив із-під крамниці, крикнув — „Хто за мною?“ і кинувся на ганок. За ним побігло ще декілька чоловіка.

Двері від сильного удару плечима розчинилися і хтось збитий з ніг покотився на підлогу. Вскочивши до першої кімнати, Гордій Байда, схожий на гураган, крикнув на все горло:

— Руки догори, прокляті!

Першим, кого він побачив, був голова спілки. Він сидів

під стінкою і, мабуть, усе ще не розуміючи, що трапилося, скривавленими руками затуляв собі обличчя. Далі теж на підлозі сиділи біліші за стінку козаки. Піднесені ними догори руки дрібно дрижали. Інструктор спілки за барки тяг із другої кімнати розлюченого козака. Побачивши в кімнаті Байду, козак зів'яв і вже пішов за інструктором покірно, як укоськаний кінь на повідку. Ілька в кімнаті не було. Відчуваючи щось недобре, Гордій Байда шасьнув до другої кімнати. У ній теж під стінкою сиділо двоє козаків, але Ілька не було. Якийсь невиразний крик почувся із задньої кімнати, що виходила вікнами у садок. Він ногою відкинув двері. Просто перед дверима, на садок було розчинено вікно. Ілько лежав на підлозі і, мабуть уже з останніх сил, тримав когось за ногу, що всим тулубом звисав на той бік вікна.

Байда зрозумів усе з одного погляду.

— Тримай, тримай його, сину! — і, скопивши за другу ногу, з силою смикнув назад. На середину кімнати чавкнув і, дохлим рудим котом, розпластався по підлозі бунчужний.

До кімнати вскопило ще декілька озброєних робітників.

— Помічника начальника немає!

Ілько звівся на ноги і захеканий мовчки вказав на розчинене вікно. Двоє робітників з рушницями вистрибнули в садок і зникли між деревами. Бунчужний все ще лежав на підлозі, потім звівся на руки й плазом поповз до Гордія Байди.

— Пожалій, дядечку! Я ж твого пожалів. Не вбивай! — заволав він, ковтаючи слова.

Гордій Байда відіпхнув його ногою.

— Повзаєш тепер, гад! А до вікна хто під кулю мою дитину ставив? Іди до народу, нехай він тебе судить!

Підштовхуючи під зад, бунчужного повели на ганок. Гордій Байда, оставшись сам з Ільком, мабуть, уперше посміхнувся до нього на весь рот. Вуси розсунулись, як дві скибки, аж до ушей.

— І ти вже, значить, благословився? А вони — уб'ють, уб'ють. Кому не судилося втопитися, того не повісять, — і він ляпнув Ілька по спині, — Біжи, там мати на тебе чекає.

Ілько сповнений гордощів хотів уже проскочити повз батька, але той притримав його за рукав і вийшов на ганок разом. Він знав, що в цю хвилину позаздрить йому не один батько. Перед ганком топталася збита до купи вже велика юрба. Байда, поклавши Ількові на голову руку, голосно вигукнув:

— От іще вам один ерой: такого козарлюгу вдержав! — і кивнув у бік бунчужного, біля якого стрибав Гарасько, намагаючись зірвати наплічники. Тут же, оточений робітниками стояв голова спілки з розмазаними на обличчі патюками крові. Цеглина, попавши у вікно, розбила йому носа, з якого

й текла кров, але голова спілки, напевно упиваючись роллю мученика, навіть не намагався хоч трохи причепуритися.

Ілько ступав за батьком, не відчуваючи під собою землі. На місці очей у нього горіли дві жарини. Він як і батько, переживає радість перемоги, і від цього солодкого почуття чманіла голова. Окинувши з ганку шар голів скочених до будинку, Ілько не помітив матері. Він шукав побачити на голові іншу хустку і, нарешті зустрівшись з сірими круглими очима, весь зашарівся. Маруся у відповідь заіскрилась, засміялась і обласкала його своїми очима з голови до ніг. Ілько не знав, що в цю хвилину, він, як ніколи, був подібний до Кліма. Навіть його мати, що насилу протискалася до ганку, глянула на нього якимось незвичайно і замість радості тихенько схлипнула.

— Мабуть, тобі й їсти нічого не давали?—і тицнула йому в руку пару теплих картоплин.— Отак бувало й Клим.

Ілько ображений за ставлення до нього все ще як до дитини, відіпхнув картоплю й кинувся назад у помешкання варті. В кімнатах було вже повно робітників. Вони хапали книги, папери й нищили все, що більше півроку наводило на них терор. Ілько мріяв про наган і нишпорив його по всіх кутках, але всю зброю було вже розібрано, навіть записано, що і хто взяв на руки. Гарасько, який щойно бігав на своїх кривих ногах з довгою отосою, теж уже похожав з рушницею. На плечіх чорної засмальцьованої ватянки у нього лежали зідрані з бунчужного „погони“.

— Ех ти,—задирикувато кинув він до Ілька.— не міг удержати помічника начальника. Я б їх там усіх перебив.

Ілько образився. Йому було обидно за погони, які по праву належали йому.

— А ти скинь погони, ато й тобі наб'ю ряшку, як бунчужному. Попробував би ти його удержати!

— Я б і помічника удержав, на те, що бунчужного

— Чого ж ти не ловив його в садку?

Але помічник начальника варті встиг десь добре заховатися. Двоє робітників, що гналися за ним, повернулись назад з порожніми руками. Все ще чекаючи, що його хтось піймає, робітники продовжували збентежено топтатися на майдані. Серед них не було тільки Гордія Байди. Він аж згодом з'явився просто в помешкання спілки, де тепер засідав страйковий комітет. Там же містився озброєний загін охорони. Байда був роздратований. Заперши заарештовану варту в холодну лазню, він кинувся на квартиру до техника Сивокіза. Квартира була порожня. По тому, як валялися розкидані залишки від речей, не трудно було догадатись, що техник Сивокіз теж утік. Зостався тільки його побільшений портрет на стіні, квіти із фольги та живі квіти біля вікна.

Ранений начальник варті, і Сивокіз, що вислузнув із рук,

намагатимуться порохуватись із калинівцями, а зброї здобули тільки п'ятнадцять рушниць. Все це наганяло тривогу і Гордій Байда ходив з насупленими бровами. Ще більше стривожив його Семен Сухий. Він зустрівся з ним під кінець засідання страйкового комітету. Прозорі Семенові очі, що було розквітли вранці, уже погасли і на дні їх залягала якась розпачлива туга. Байда добре знав свого товариша й тривожно запитав:

— Хіба що?

— Козаки з Дону йдуть, на підмогу гетьманові.

— Правда?

— Кажуть, бачили вже в Юр'івці.

Гордій Байда потяг донизу вуса й почав його сукати між пальцями. Робив він це тільки в хвилини найбільшої скрути.

(Далі буде)